

# **PREGLED POVIJESNOG RAZVITKA ZAŠTITE ARHIVALIJA NA PODRUČJIMA HISTORIJSKIH ARHIVA U PAZINU I RIJECI**

*Bernard Stulli  
Zagreb*

## **Uvodne napomene**

Kao i posvuda u svijetu, tako i na današnjim arhivskim područjima Historijskog arhiva u Pazinu i Historijskog arhiva u Rijeci, razlikujemo dva osnovna razdoblja u razvitku brige oko čuvanja i korištenja arhivske građe:

*Prvo razdoblje*, u kojemu su nosioci te brige sami tvorci-imaoci arhivske građe. Naime, uz dokumentarni materijal koji nastaje njihovim tekućim poslovanjem, oni zadržavaju kod sebe i svu svoju arhivsku građu. Po pravilu drže i taj materijal i arhivalije zajedno, pod istim režimom čuvanja i korištenja, te takvu cjelinu ponekad nazivaju — „arhiv“. Tek izuzetno, neki će od njih držati posebno arhivsku građu, nazivajući je — „stari arhiv“. Tvorci - imaoci građe u ovom razdoblju isključivo sami određuju što će se trajno čuvati kao arhivska građa, kako će se to čuvati, a isključivo sami reguliraju i režim korištenja te građe.

*Drugo razdoblje*, karakterizira osnivanje posebnih, samostalnih, od tvoraca građe nezavisnih ustanova, institucija s posebnom namjenom i zadatkom baš isključivo: preuzimanja i čuvanja, stručne obrade i davanja na korištenje arhivske građe time, da glavni dio tih arhivalija sukcesivno preuzimlju ex offio od sve šireg kruga njihovih tvoraca. Tada, i baš tek tada se javlja i pojam arhivske službe, kao državne odnosno društvene djelatnosti, kao jedne od javnih službi koja se uklapa u kompleks srodnih javnih službi, kao što su statistička, katastarska i slične, odnosno u kompleks institucija kulture kojima je povjerena zaštita kulturne baštine. Državna odnosno društvena regulativa, osnivač historijskih arhiva kao posebnih institucija, ima sada odlučujuću riječ u normativnom određivanju što će se trajno čuvati kao arhivska građa, te kako će se ona čuvati i koristiti.

Recimo odmah da ovo drugo razdoblje nastupa s vrlo velikim zakašnjenjem na područjima koja su predmet naših razmatranja. To je prva i bitna značajka procesa povijesnog razvitka zaštite arhivalija na tim područjima.

## I Osnovne karakteristike prvog razdoblja

1. Po strukturi tvoraca arhivske građe uglavnom ovdje nema bitnije razlike prema ostalim hrvatskim pokrajinama, posebno u usporedbi s Dalmacijom. Isto tako nema neke bitnije razlike u sistemu mjerā, koje ti tvorci građe sami donose i provode za očuvanje svoje arhivske građe. Gradske i ostale komune, kao i na ostalom hrvatskom obalnom pojasu, dakako prednjače. U svojim statutima imaju i pisanih normi o čuvanju i korištenju arhivalija. Ilustrirajmo to s nekoliko primjera:

Statut Poreča iz 1363. god. određuje npr. rukovodiocu Fontika, da propisanu knjigu svojih računa ima držati „u općinskoj kasi“ („nella cassa del Comune“).<sup>1</sup> Za tekstove testamenata, izrađenih na terenu, određuje da ih kancelar mora odmah donijeti u kancelariju Općine te pohraniti u ormaru ili u „banku“<sup>2</sup>, predviđenom u te svrhe, a od kojeg ormara ili banka jedan ključ drži podestat Poreča, a drugi jedan od porečkih sudaca (lib. III, cap. 98).<sup>3</sup>

Statut Dvigrada iz druge polovice 14. st. propisuje da se kancelarijske knjige imaju čuvati u prostorijama općinske kancelarije (cap. CXXVIII). Povod je bila pojava da su „kancelari“ odlazeći s te funkcije odnosili neke knjige sobom iz Dvigrada.<sup>4</sup>

U statutu grada Pule, iz druge polovice 14. st. propisano je da se vredniji spisi drže u velikoj škrinji („capsa magna“).<sup>5</sup> U odredbi pak iz 1426. god. propisano je da notari po isteku svog mandata moraju predati svoje kvaderne vicedominu, a ovaj je dužan da ih pohrani u bancima vicedominarije („in banchis vicedominarie“).<sup>6</sup>

Statut grada Rijeke, iz početka 16. st. sadrži odredbu po kojoj kancelari na svršetku godine moraju i procesne spise pohraniti u općinskoj kancelariji, i to s oznakom godine da se lakše pronalaze. Dodaje se tome da će kancelar naknaditi štetu svakom interesentu, ako se zbog nemara ili lijenosti kancelara ne bi ta građa mogla pronaći uredno složena, ili ako bi se kancelarovom krivnjom izgubila.<sup>7</sup> Zanimljive su i odredbe jedne manje općine kao što je grožnjanska. U njenu statutu iz 1558. god. (lib. II cap. 46) ponajprije se određuje: ako notar umre bez nasljednika, imaju se njegovi protokoli pohraniti u kasi u kojoj se čuvaju „pismena naše Općine“ („le scritture dell’università nostra“). Ako notar napusti Grožnjan, mora protokole

<sup>1</sup> Statuti municipali della città di Parenzo nell’Istria. Editi per cura della direzione del Museo tergestino di antichità. Tergeste 1846. Lib. III cap.78.

<sup>2</sup> „Banak“ - klupa koje je donji dio jednak škrinji, te služi za spremanje raznih stvari.

<sup>3</sup> Isto kao u bilješci 1, lib. III cap.98.

<sup>4</sup> M. Z j a č i ć, Dvigradski statut. *Vjesnik Hist. arhiva u Rijeci*, sv. VI-VII, Rijeka 1961-1962, 277, cap.CXXVIII „Quod cancelarii dimittant instrumenta imbreviata“: ... „multi cancelarii per retroacta tempora multos contractus et conventiones et alia diversa instrumenta scripserunt, quorum imbreviaturas et protocollos cum recesserunt ab hinc secum alio portaverunt in multarum personarum grande (!) dispendium et detrimentum“...

<sup>5</sup> B. B e n u s s i, Statuto del comune di Pola. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, vol. XXVII, 1911, 162, liber primus, u glavi pod naslovom: „De electione caniparii seu massarii comunis et eius officio“. Spomenuti funkcioneri po isteku mandata predaju svom nasljedniku po inventaru „sve kvaderne i stvari“, a i taj se inventar čuva „in capsa magna“. Sve što bi nedostajalo ima se nadoknaditi po procjeni vlasti.

<sup>6</sup> Isto, 357-358, u sklopu „Partes capte in consilio comunis“ pod XXXIII, siječanj 1426.god.

<sup>7</sup> Z. H e r k o v, Statut grada Rijeke. Zagreb 1948, 334, u glavi pod naslovom: „De offitio cancelarii communis“: ... „Item teneatur dictus cancelarius omnes processus causarum civilium in unum coligere finito anno, et illos deponere in cancellaria cum subscriptione millesimi, ut facilius reperiantur, et hoc sub pena perjuria et damni cuiuslibet habentis interesse quando ex incuria aut ignavia ipsius cancellarii dicta scripta per eum non reperiantur in cancellaria ordinata colligata ut supra et sua culpa essent deperdita“.

ostaviti „u javnom arhivu i ormaru pismena Općine“ („nel pubblico archivio et armaro delle scritture della comunità“).<sup>8</sup> Još je iscrpniji propis iz lib. II cap.81 istoga statuta gdje se propisuje: Svi dokumenti što sadrže bilo kakva prava naše općine, moraju se pohraniti i zaključati u jednu kasu, ili ormar, s najmanje tri ključa; jedan ključ drže providuri općinski, drugi drži župan grožnjanskog teritorija („il Zupan della terra“), a treći ključ drži sakrestan glavne crkve. Kasa se mora držati u sakristiji, uvijek i vječno, i odatle se ne smije maknuti bez opravdana razloga. U istoj kasi se moraju držati i Knjiga statuta Grožnjana i općinski zakoni, i ne smiju se vaditi iz kase, osim ako je potrebno izvršiti uvid u tekst neke odredbe („veder alcuno capitolo“), nakon toga da se odmah vrati u kasu, po županu ili sakrestanima. Nitko drugi umjesto njih ne smije to činiti.<sup>9</sup>

Jednaku pažnju privlače i srodne odredbe statuta Svetog Lovreča Pazenatičkog. I u ovom slučaju je glavno pohranište vrijedne građe u općinskoj kasi, a ta se morala čuvati u sakristiji glavne crkve. U tu kasu se pohranjuju i protokoli umrlog notara (cap.60). No, slijedeća odredba (cap.62) kaže: sva pismena koja sadrže prava Općine moraju se držati u kasi zaključanoj najmanje s tri ključa, jedan kod podestata, drugi kod općinskih sudaca, a treći ključ kod sakrestana glavne crkve. Kasa se mora uvijek nalaziti u spomenutoj sakristiji i ni na koji se način ne smije maknuti odatle. U istoj kasi ima se čuvati Knjiga statuta Općine, a izvaditi će se samo kada zatreba uvid u neki propis, a zatim odmah, bez odlaganja, vratiti u kasu, što je dužnost sudaca i sakrestana, pod prijetnjom kazne od po 10 lira na korist Općine i tužitelja. Nadalje, u istoj se kasi pohranjuju protokoli svih umrlih notara. Ni ti se protokoli ne smiju vaditi iz kase osim kad zatreba uvid u neki zapis, a zatim se moraju brzo vratiti u kasu, pod prijetnjom kazne za suce i sakrestane kao u prethodnom slučaju. Sve to isto vrijedi i za slučajeve kada zatreba uvid u neki drugi dokument Općine iz te kase. Kasu zaključavaju i otvaraju samo suci i sakrestani, najmanje po jedan sudac i jedan sakrestan. Ako suci i sakrestani otvaraju kasu s drugim nekim osobama, padaju pod kaznu od 10 lira koja se neotklonjivo ima utjerati.<sup>10</sup>

U Kastvu se „stare knjige zakona“ tj. urbar i statut Kastavštine „nahajaju u armariće va zide na lože komunskoj“.<sup>11</sup>

Osamnaesto stoljeće donijelo je više pisanih odredbi o čuvanju i registraturne i arhivske građe. Evo primjerâ iz Rijeke.

God. 1715. zaduženi su vijećnici J. Zanchi i P. Tremanini da nanovo uredi „arhiv“ te da izrade „katalog“ svih dokumenata. Dvije godine kasnije ustanovljeno je da su dvije knjige zapisnika Kapetanata u Rijeci bile odnesene od baruna F. Androche, a dvije od kancelara Terzija. Po nalogu iz Graza izvršene su „dužne

<sup>8</sup> D. Kl en , Statut Grožnjana. *Vjesnik Hist. arhiva u Rijeci*, sv. VIII - IX, Rijeka 1963-1964, 232.

<sup>9</sup> Isto, 245.

<sup>10</sup> J. Jel in č i ć , Statut Sv. Lovreča Pazenatičkog s posebnim osvrtom na jezične karakteristike. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XVIII, Rijeka 1973, 119-120.

<sup>11</sup> Hrvatski pisani zakoni. Izd. JAZU: Monumenta historico-iuridica Slovorum meridionalium, vol. IV, Zagreb 1890, LXXIV.

Očito se radi o jednom primjerku redakcije statuta i urbara od 10.IV 1635, a citirana bilješka potječe iz jednog prijepisa nastalog 1759. god.

Oko originala istog statuta i urbara bilo je kasnije spora. Naime, 15.VI 1831. uprava gospoštije kastavske piše Guberniju u Rijeci: „l'eccelso Ces.Reg.Governo del Litorale austriaco ha rimesso a codest' Eccelso Reg.Governo l'originale urbario e statuto del dominio di Castua che Sua Maestà e imperatore Ferdinando II di gloriosa memoria ha dato e confermato sotto li 10 aprila 1635. Questa Signoria fondale non arriva a comprendere il motivo, che ha determinato il prelodato Ces. Reg.Governo del Litorale austriaco di privarla di questo tanto importante che indispensabile documento“ ... Hist. arhiv Rijeka, Spisi Gubernija, 1831, 5-14, 1949, 2100.

reparacije u sobi sekretara i tu su sabrani svi dokumenti koji su se čuvali kod obitelji umrlih sekretara i kancelara, te je izrađen jedan registar<sup>12</sup>.

Sredinom 18. st. formirana je pak na Rijeci komisija, sastavljena od dva suca i dva prisjednika, koja je koncentrirala građu, koliko je to mogla, nanovo uredila „arhiv“, pa je jedan popis poslan i Intendenci u Trst.<sup>13</sup> Zaključkom gradskog vijeća od 14. XI 1742. određeno je: zadužuju se tajnici, da spise Tajništva drže u dobrom redu, dobro protokolirane i vezane u jednu knjigu, a ne rasute kako se često dosada običavalo, a to s ciljem da spomenuti spisi mogu biti deponirani i čuvani u „javnom arhivu“; nadalje, radi boljeg čuvanja akata i sudskih spisa, treba dovršiti izgradnju kancelarije i arhiva, a isto tako, radi ukrasa i koristi grada dovršiti izgradnju „palače“; uzet će se zajam od 500 dukata u svrhe izvršenja spomenutih radova, a o čemu će voditi brigu gradski suci.<sup>14</sup>

4. III 1786. Riječki gubernij upućuje tamošnjem Kapetanatu dopis o uređenju sudskih spisa i arhivalija u Rijeci, pod devizom: „bonus ordo sit anima rerum“; treba formirati komisiju, koja bi izradila odredbe o najboljem redu što bi ga trebalo uvesti u taj „archivum justitiale“.<sup>15</sup>

Uz napore oko sređivanja građe Rijeka počinje, pod mađarskim vrhovništvom, i da gubi svoje arhivalije. Tako npr. A. Monaldi, „registratore ed espeditore guberniale“, izvještava 27. VI 1786. Gubernij, da je shodno nalogu od 9. I 1786. br. 30, dana 17. VI 1786, otpremio Namjesničkom vijeću u Budimu „tutti gl'atti ritrovati nell'Archivio del sopresso Collegio ex-jesuitico di Fiume“.<sup>16</sup>

U odredbama Novigrada, na zapadnoj obali Istre, težište je na čuvanju spisa u prostorijama kancelarija, uz zabranu iznošenja spisa iz tih prostorija. Uz to, vrlo je važna odredba i praksa da svaki kancelar vrši primopredaju spisa svom nasljedniku; morao je da mu preda i više od toga tj. predavale su se: sve knjige općinske kancelarije; statut Općine; razni dokumenti; rekviziti za glasanje u općinskom vijeću, bubanj, truba i oružje.<sup>17</sup>

Posebno želimo istaći i odredbe naših glagoljaša „U vrime kapitula celebranoga pri sv. Jerolimu u Martinčići“ 1734. god. U odnosnom zaključku se predviđa:

... „da se ima učiniti arkivi po svih naših mostirih u mistu posoboinomu i šeguru, kadi se ote kunšervati ištumenti, pisma i memorie pristoeće na stanje i uzdržanje mostirov. Tolikaiše da oci p. gvardiani po svih naših mostirih imaju činiti kataštik od svih zemal mostirskih i ostalih štabili svake vrsti i kondiciona, a to do prvoga vižita oca m. p. provinciala“.<sup>18</sup>

2. Provedba svih ovakvih i sličnih odredbi ovisila je prvenstveno o izobrazbi, vještini i o iskustvu kancelara i notara, kojim je bilo povjereno tekuće poslovanje, briga za tekuće spise, kao i dužnosti čuvanja arhivske građe. Tvorci građe nastojali

<sup>12</sup> *Fiume*, a. XI-XII, 1933-1934, Fiume 1936, 175.

<sup>13</sup> Isto, 176.

<sup>14</sup> Historijski arhiv u Rijeci. Zapisnici gradskog vijeća. Die 14 novembris 1742.

<sup>15</sup> Hist. arhiv Rijeka, Magistrat, sv. 14, 1-1786.

<sup>16</sup> Isto, Gubernij, 1046/1786 i 2298/1787.

<sup>17</sup> J. Jelinić, Novigradska kancelarija (Istarski Novigrad) u XVIII st. do pada Venecije (1797). Magistarska radnja, Zadar 1976. Rkp., str 34.

<sup>18</sup> I. Koštali, Glagolske listine iz Istre. *Vjesnik Staroslavenske akademije u Krku* za god. 1913. Krke 1914, 63, pod II; Vj. Štefanić, Glagoljski rukopisi otoka Krka, Zagreb 1960. Djela JAZU, knj. 51, str. 117.

su da to budu što sposobnije i spremnije osobe. Iscrpnije podatke o tome teško je za sada dati, jer nam nedostaju studije o radu i razvitku kancelarijâ i notarijata na područjima koja su predmetom naših izlaganja.<sup>19</sup> Isto tako nije istraženo da li je na praktičan rad imalo nekog odjeka npr. djelo B. Bonifaciusa (B. Bonifacio), koparskog biskupa 50-ih godina 17. st., a koji je već 1632. god. objavio poznati traktat o arhivima: „De archivis“. U svakom slučaju koristit će cjelini naših izlaganja ako iz tog čuvenog djela, jednog od prvih te vrste u evropskoj literaturi, posvećenih baš samo arhivima, citiramo dio teksta iz glave IX pod nalovom „O redu koji ima vladati u arhivima“ („De ordine in archivis servando“).

Priključivši se mišljenju pristaša Platonove akademije „kad red nazivaju upravo dušom svijeta“, Bonifacius u nastavku kaže:

„S pravom bismo mogli reći da ni duša arhiva nije ništa drugo nego baš red. Znamo naime za čvenu izreku Ksenofontovu (lib. 2 de dict. et fact. 30): opeke, drva i letve ružan su prizor i beskorisni su ako su postavljeni kojekako i nabacani bez reda; pričvrste li se pak svaki na svoje mjesto, izrastaju u prekrasne i veličanstvene zgrade; a doista to vrijedi i za spise bilo koje vrste: ako su pobrkani i ispremiješani, od njih ti nema nikakve koristi. Naprotiv, raspoređiš li ih kako treba po ormarima, ne samo da će manje biti izloženi prašini i moljcima, nego će ti se, osim toga, zgodno i lako naći svaki od njih pri ruci, bez ikakva mučna traženja.

Red pak koji ima vladati u arhivima nameće se svakomu sam od sebe: spise valja ponajprije odvajati po mjestima, zatim po predmetima i najzad po vremenu. Prvo ćemo, na primjer, odijeliti ono što se tiče grada nad gradovima - Venecije, zatim spise o Padovi, pa o Veroni. Zatim ćemo spise svakog pojedinog grada razlučiti po pojedinim predmetima, pa ćemo na jednom mjestu rasporediti oporuke, na drugom mjenične („permutationes“), a na trećem ostale ugovore. Najzad ćemo spise, polazeći od najstarijih, slagati redom po godinama i mjesecima, sve do najnovijih. Na kraju ćemo sastaviti kazala i popise („indices demum et syllabos“), izraditi elenhe i kataloge („elenchos et catalogos“); u njima ćemo se držati slovoreda i svakom sadržaju pridružiti odgovarajuću naznaku, pa ćemo sve što nam zatreba bez ikakva truda i odmah imati pred sobom tako da ćemo pomisliti: nije nam to slučajno dopalo ruku, već nam je samo od sebe dohrlilo“.<sup>20</sup>

3. Kakva je bila bilanca takvog režima čuvanja i zaštite arhivalija do kraja 18. st.? Prije svega evo nekoliko ilustracija tome:

20. X 1517. labinski i plominski podestat ustanovljuje: kako se mnoga pisma, dekreti i privilegiji labinske općine nalaze u posjedu privatnika, pa određuje, da te osobe u roku od 8 dana moraju donijeti takve arhivalije u kancelariju Općine, pod prijeljnom kazne od jednog mjeseca zatvora i 100 libara novčića.<sup>21</sup>

<sup>19</sup> Osim rasprave J. Jelinčića, citirane u bilješci 17, još uvijek nemamo drugih detaljnijih studija.

<sup>20</sup> B. B o n i f a c i u s (1584-1659), rođen u talijanskom mjestu Crema, a obitelj mu potječe iz Roviga. Sudjelovao u diplomatskim misijama papinskih nuncija, predavao civilno pravo, autor je 35 objavljenih i 20 neobjavljenih radova. Umro je u Kopru 1659. god. kao koparski biskup. Potpuni naslov njegova citiranog traktata glasi: „De archivis liber singularis.“ Doživjelo je više naknadnih izdanja (1666, 1702, 1715 i 1737. god.). Vidi: L. S a n d r i, Il De archivis di Baldassare Bonifacio. *Notizie degli archivi di stato*, a.X. Nr. 3, Roma 1950, 95-107, a zatim na str. 107-111 autor reproducira i čitav latinski tekst Bonifaciusovog traktata.

<sup>21</sup> Hist. arhiv Pazin. Arhivska građa Labina. (Liber privilegiorum communitatis Albonae), ff. 1 1.

U istoj labinskoj općini Vijeće je 8. I 1576. utvrdilo: da je prostor općinske kancelarije postao tijesan, pa se više ne mogu u toj prostoriji pohranjivati „knjige“ općinske uprave, a niti založene stvari, pogotovu i stoga što ih tamo napadaju i oštećuju miševi. Zaduženi su podestat i suci da pronađu drugi adekvatan i po svemu pogodan prostor za poslovne prostorije općinske kancelarije, kao i za čuvanje „knjiga i zaloga“ čime bi se osiguralo i uredno kancelarijsko poslovanje i takvo čuvanje spisa i zaloga da ih miševi ne oštećuju.<sup>22</sup>

U Općini Grožnjan bilo je teško stanje građe u 17. st. a još teže potkraj 18. st.: God. 1651. utvrđen je nered u kancelarijskom poslovanju, pa su donesene mjere u pogledu izbora općinskog kancelara i njegove plaće, uz fiksiranje njegovih dužnosti, a u koje spada također i uredno vođenje i čuvanje i računskih knjiga Općine. Te računske knjige može da preda na kontrolu predstavniku Općine, koji ih smije zadržati u općinskoj kući najviše mjesec dana, a zatim ih mora vratiti kancelaru.<sup>23</sup> God. 1792. pronađene su u istoj kancelariji sasvim teške prilike. Konstatira se da je kancelarija došla u pogubno stanje propadanja; nema u njoj kase za čuvanje oporuka, a po sjećanju najstarijih ljudi nije takva kasa nikada ni postojala. Dalje: svežnjevi, spisi kancelarije, nepovredivi depoziti, poderani su sa strane ranijih službenika, slabo držani, pružajući žalostan prizor. Knjiga uvezanih testamena nestala je, kao i knjige koje su se držale pod ključem u banku kancelarije, a taj je od prijašnjih kancelara razbijen i neupotrebljiv, zbog čega su nestali i mnogi akti i presude čak iz nedavnog vremena.<sup>24</sup>

I u kancelariji podestata Novigrada na zapadnoj obali Istre utvrđeno je 1637. god. dosta neurednosti u poslovanju, kao: primopredaje bez inventara; odvojeni i ispremeštani kvaderni; način vođenja nekih spisa protivno postojećim propisima; primjene proizvoljne a ne propisane tarife za usluge kancelarije.<sup>25</sup>

Ni u crkvenim institucijama nije bilo, u prosjeku uzevši, dobro stanje sa čuvanjem arhivalija.

Jedna odredba iz 1702. god. za franjevački samostan u Cresu određuje: da se građa ne smije nalaziti po sobama redovnika, već neka se uredi „arhiv“, gdje će se čuvati i druge „knjige“ (inventari i isprave), i neka se odatle ne iznose bez reversa.<sup>26</sup>

Za franjevački samostan u Dubašnici na otoku Krku određeno je 13. I 1735. potanje kako se ima voditi knjiga prinosa ljetine tj. hrane i vina; što će se pisati i kako s jedne, a što „z druge strane ovoga libra“, pa se na to dodaje: „A libar prvi stari od intrad neka bude postavljen u arkivii, ili škrinju trih ključii“.<sup>27</sup>

God. 1750. ustanovljen je znatan nered u kaptolskom „arhivu“ u Barbanu, nastao nemarkom kanonika. Glavne propisane mjere su slijedeće: da se odmah izradi točan inventar svih knjiga, spisa, svežnjeva i sl., odjelito po materiji — radi lakšeg snalaženja i sada i ubuduće — od svega što se nalazi u kaptolskom „arhivu“; vodeći računa o izgubljenom materijalu da se nastoji povratiti razneseno; da se vode posebni registri za zaključke Kaptola, za isprave, za oporuke, kao i za svežnjeve, pisma i dekrete o prihodima, a i ostalo što je potrebno za dobrobit i sigurno upravljanje kaptolskom crkvom; na osnovi inventara mora odgovorna osoba voditi računa da

<sup>22</sup> Isto, Liber consilii comm. Albonae, vol.I (1566-1578), f.244.

<sup>23</sup> D. K l e n , Statut Grožnjana. *Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. X, Rijeka 1964-1965, 231-232.

<sup>24</sup> Isto, 236.

<sup>25</sup> Isto kao u bilješci 17, 51-53.

<sup>26</sup> G. B i g o n i , L'archivio conventuale di S.Francesco di Cherso in Istria. *Inventario (1387-1948)*. Città di Castello 1973, 139.

<sup>27</sup> Vj. Š t e f a n i ć , Glagoljski rukopisi otoka Krka. Izd. JAZU. Zagreb 1960, 115.

neki spisi ne bi nestao, odnošenjem u stan nekog kanonika, jer sva građa mora uvijek da se čuva u za to određenom „arhivu“, u sakristiji, pod posebnom paskom kancelara, koji po isteku mandata uredno sve predaje svom nasljedniku. Svaka tri mjeseca će kapetan Barbana provjeravati, da li se navedene mjere provode, te davati upute o ispravljanju onoga što pronađe nepravilnim — kaže se u zaključku ovih odredbi, što ih je mletački dužd G. Loredan potvrdio 21. VII 1750.<sup>28</sup>

Ne možemo propustiti a da ovdje ne spomenemo i bar nešto podataka o tome kako su naši glagoljaši nastojali da sačuvaju svoje vrijedne kodekse pisane glagoljicom. Evo tih primjera:

Grebličev kvarezimal (u Župnom uredu u Vrbniku, na otoku Krku) sadrži zapis od 10. X 1547. u kojemu stoji: „i ta rečeni dan ja domin Matej Majak kupih sie knjige od gospodina Erolima Grebla iz Roča za jedan spud pšenice i dva spuda masture i sira libric 40“. Novi vlasnik želi očito da kupnja bude i u samom kodeksu notirana i njegovo vlasništvo nedvojbeno.<sup>29</sup>

U poznatom Petrisovom zborniku ima i ovakvih zapisa: iz god. 1570: „to su knjige popa Barića Fugošića ke kupih od popa Matija Čemerića za libr' šest' za se i za svoga reda kada stahi na Fuki a biše va to vrime tesno vrime glad 'velik' po fsem svitu biše kvarta pšenice benetačka po dukata 2 a prosa tolíkajše a vina pint po so 15 i to e istina a bože pomozí sada i vazda amen“. Zatim: „To su knjige popa Juraja Kraečića roda brat Ladihović i plemene nih i kupih e za moe pineze zlatih pet dukat i tada tečaše 1549 i zlo lito biše“.

K tome i ovaj zapis: „Dominovi konici vazda su dobro debeli. To pisa pop ki voli vino nego krop“.<sup>30</sup>

Slično i u Postili što ju je 1627. god. ispisao Juraj Černić plován ledenički, piše: „Ovo su knjige mene popa Grgura Glavičića, plovana griškoga, ke knjige ja sam počteno platil v Hristi poštovanom popu Jurju Černiću, plovánu ledeničkomu, zvrh kih knjig nisam nikomur niš dužan. Ako bi ki hotil kamo odniti, vrag mu oće dušu u pakal poniti“.<sup>31</sup>

I žakan Barić Mandić s otoka Krka osigurava početkom 18. st. svoja skripta zapisom: „Ki ukrade ovo slovo, utopil se kako olovo; ki ukrade ove knjige, u mori ga ribe jile; ki ukrade ovu hartu, ne doskal svetu Martu. Amen, aleluja, bogu hvala“.<sup>32</sup> Žakan Anton Nenadić pak 1727. god. na svoju „knigu“ zapisuje „da je mnogo lipa i dobra; ako mi niki ukrade, da ga nikadar bog ne pomozí ni divica Maria“.<sup>33</sup>

Fra Gabrijel Bolmarčić izradio je 1702. god. inventar dokumenata svog samostana u Glavotoku na otoku Krku, davši mu naslov: „Šumarij harvatski o svih pisam mostira svete Marie od Glavotoka“, pa uvodno tom inventaru zapisuje: „Ja fra Gabriel Bolmarčić Cresanin.... šumarij harvatski od svih pisam...., ke su u škriini mostira svete Marie na Glavotoku. Sva ta pisma sam proštil, ma nisam svakomu sve mogal zdignuti nego fundament. Nisam svih ovdí spisal, zač nišće nike ne valjaju. Nika pisma sam ovdí notal prez slova, a nika slovom na kraju note, neka se laglje more naiti“.<sup>34</sup>

<sup>28</sup> D. K l e n , Dopune objavljenim kodeksima loredanskih terminacija za Barban i Rakalj, *Vjesnik Hist. arhiva u Rijeci*, sv. VI-VII, Rijeka 1961-1962, 377-378.

<sup>29</sup> I. Milčetić, Hrvatska glagolska bibliografija, *Starine JAZU*, knj. XXXIII, Zagreb 1911, 317.

<sup>30</sup> Vj. Štefanić, n.d. 394

<sup>31</sup> I. Milčetić, n.d. 313.

<sup>32</sup> Isto, 249.

<sup>33</sup> Isto, 244.

<sup>34</sup> Isto, 404.



Znatne su štete na arhivskom spomeničkom blagu nastale i zbog pljački i zapljena. Primjeri su vrlo brojni. Tako je npr. stradalo i blago iz obiteljskih arhiva Zrinjskih i Frankopana. Spomenimo ovdje samo štete na tzv. *primorskim* dobrima. Carski dekret o zapljeni njihovih dobara izdan je 3. IV 1670, a već sutradan je general Herberstein započeo pljačku u Ozlju i vršio je sve do 13. VI 1670. kada tek u Ozalj stiže službena komisija za popis imovine. U Bakru je vojska započela pljačku 10. IV; a komisija za popis stigla je tamo tek 22. VI 1670, a sutradan i u Bakarac i Kraljevicu. Sve pisano, i sve knjige, odneseno je u Beč.<sup>35</sup> Austrija nam do danas, nakon više od tri stotine godina, nije vratila još uvijek ništa od ovih opljačkanih i zaplijenjenih arhivalija, već nastavlja i nadalje s njima nedostojnu igru smišljenog nanošenja uvreda hrvatskom narodu.

Vrlo oštro kritizira stanje arhivske građe u čitavoj mletačkoj Istri Raimondo Fini, „deputato ai confini“, izaslan u Istru od centralnih vlasti iz Venecije. U svom izvještaju od 26. I 1695, upućenom knezu i kapetanu Kopa, on kaže: „Pisani materijal, skoro sav, u Istri, po pravilu je u neredu“; čuvar mu je „vrijeme“. Rijetki su arhivi koji nisu bili zahvaćeni požarom ili opljačkani; nema popisane građe, niti registara; spisi nisu razlučeni po vrstama, nego nagomilani.“<sup>36</sup>

I najvredniji arhivski spomenici prolazili su često više nego brojne i čudne transfere. Tako npr. i čuveni Vinodolski zakonik. Jedini sačuvani primjerak njegov, primjerak koji je očito pripadao nekoj od vinodolskih općina, kao integralni dio njena arhivskog fonda, završio je: „u arhivu modruškoga kaptola u Novom; onda god. 1851. pokloni ga pokojni E. Mrzljak, bivši tada nadsavjetnik hrv.slav.financ. ravnateljstva, našem narodnomu muzeju, od koga s knjižnicom pređe u knjižnicu kr. sveučilišta Franje Josipa I u Zagrebu“!<sup>37</sup>

Razlozi opisanom stanju, kako u prikazanim primjerima, tako i u brojnim drugim slučajevima, bili su, kao i drugdje u svijetu, pretežno u nemaru i nebrizi tvoraca građe, a i ljudi kojima je bilo povjereno neposredno čuvanje arhivalija. No, pri ukupnoj ocjeni treba voditi računa i o nizu drugih vrlo bitnih faktora.

Ponajprije, činjenica je da od 16. st. nadalje raste obim kancelarijskog poslovanja, pa, dakako, i obim arhivske građe. Smještena zajedno i takva građa i tekući spisi, *nerazlučeni*, stvaraju dakako postepeno sve teži problem smještaja te i tolike cjeline, a nastaje u toj cjelini i sve više onog nereda o kome dovoljno svjedoče prije navedeni primjeri, pa i neizbježno i brojni slučajevi propadanja građe.

<sup>35</sup> Kronologiju pljačke i rada komisije za popis imovine vidi kod: R.Horvat, Zapljena zrinjskih imanja, *Hrvatsko kolo*, knj. IV, 1908, 184-235.

<sup>36</sup> *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, vol. VII, 1891, 198-199. Niti u metropoli mletačke države, Veneciji, nije bilo bolje stanje dijela građe. Tako se npr. u jednoj odluci mletačkog Senata od 1.IV 1632. o stanju sudskih spisa kaže: sigurnost privatnih interesa, pravilno sudovanje, opći mir građana i sl. sve to ovisi i o rješavanju spisa, izvršenju presuda, te o sigurnom i trajnom čuvanju spisa. Sadašnje mjere za to čuvanje su nedostatne, pa se čuvaju „confusamente, e senza la custodia che si conviene“, iako su kod mnogih organa određeni posebni čuvari u tu svrhu; „segue ben spesso mancamento de medesimi libri, alcuni de' quali sono stati anco a vilissimo prezzo venduti nelle botteghe de vivandieri, e smariti con mali modi, e altri pochi sotto li piombi del Palazzo restano esposti alle ingiurie de' tempi e piogge“. Naređuje se stoga da čuvari građe moraju izraditi inventar; providuri za gradnju Palače moraju urediti odgovarajuće prostorije s ormarima i drugom potrebnom opremom, pod ključem i paskom čuvara. Jedan od notara imat će nadzor nad čuvanjem. Kod prestanka mandata građa se uredno ima predavati nasljedniku. Čim se ustanovi da neke knjige ili spisi manjkaju, treba to odmah prijaviti nadležnim organima koji moraju krivično postupiti protiv odgovornog čuvara i notara. Konačno: „Siano di anno in anno portati li libri nelli luochi che saranno preparati come di sopra, e nell'Officio debbano restar solamente li correnti, e quei dell'anno precedente sotto la custodia dai medesimi nodari a sotto tutte le pene di sopra espresse“. Vidi: Parti presse nell'Ecc. Cons. di pregadi, Rkp. u Arhivu JAZU, sign. R 116/3.

<sup>37</sup> Hrvatski pisani zakoni (v.cit. djelo u bilješci 11), IV.



Drugi presudan faktor za sudbinu arhivalija bile su ratne opasnosti i pustošenja. Koliko su bila česta u ovim krajevima, sve tamo do u 17. st. nije potrebno posebno isticati, jer je dovoljno poznato. Nedostatak ikakve građe starije od 16. st., u tolikim arhivskim fondovima ovih područja dovoljno ilustrira kolike su gubitke nanijela spomenuta ratna pustošenja uz sve ostalo i na arhivskom spomeničkom blagu. Od brojnih pojedinih slučajeva spomenimo ovdje propast arhivalija grada Rijeke, prigodom pljačke i razaranja toga grada po mletačkoj vojsci 1509. god., kada se mletački zapovjednik hvalio kako će se ubuduće govoriti: „ovdje bijaše Rijeka“, a glagoljaš - ljetopisac lapidarno je zabilježio strahotu: ... „Rika požgana i vsa Istrija razsuta“.<sup>38</sup> Ili, nešto kasnije, u ratovanju 1613-1618. god., kada: ... „Istrija bi vsa poplinena“.<sup>39</sup>

Elementarne nepogode, posebno požari, nanijeli su u ovom razdoblju također golemu štetu. Tako reći baš niti kod jednog imao ca nisu bile arhivalije, bar u nekoj mjeri, pošteđene od požara. Kao primjer spomenimo veliki požar 5.III 1669. kada je u franjevačkom samostanu na Trsatu propalo tako važnih izvora za hrvatsku povijest.<sup>40</sup>

Političke prilike datog trenutka ili razdoblja također su bitno utjecale na sudbinu arhivalija. Tako npr. Kandler očito s opravdanih razloga navodi (u pismu G. A. Canciani-u 17. XI 1845), kako su Venecijanci da bi uništili tragove nekih upravnih prava općina, uništili istarske arhive.<sup>41</sup> Kakva li je tek šteta nastala u vrtlozima zbivanja poslije 1480. god. kada je uništen ili rastepen glavni dio sigurno obimnog i bogatog obiteljskog arhiva krčkih knezova?

Promjene državnih-političkih sistema, naročito političko-teritorijalne promjene, donosile su, kao posvuda u svijetu, značajne gubitke na arhivalijama. To se na ovim područjima naročito osjetilo pod sam kraj 18. st. i u prvim decenijama 19. st.

4. U periodu značajnih političko-teritorijalnih promjena 1797-1814. god. posebno treba istaći vrijeme francuske uprave u ovim krajevima. Prije svega zbog toga, što je nastupila zaista temeljita reorganizacija uprave u svim domenama života i temeljito nov sistem administrativnog poslovanja, a to je, po općoj praksi, značilo izrazitu ugroženost svih starih spisa bez razlike.

Naročito značenje pak ima ovo vrijeme francuske uprave po tome, što je od 1. I 1812. na području tzv. Ilirskih provincija stupilo na snagu novo francusko zakonodavstvo u cjelini, bez izuzetka. U sklopu te cijeline stupili su na snagu i poznati francuski zakoni o arhivima. Ponajprije, to je: čl. 37 zakona o organizaciji arhiva od 7. messidora god. II tj. od 25. VI 1794, koji određuje: „Svaki građanin može tražiti u svim arhivima, u dane i u vrijeme za to određeno, da mu se dadu na uvid dokumenti koji se nalaze u tim arhivima. Dokumenti će mu biti dati na korištenje bez ikakve naplate, time da ih ne smije odnositi iz arhiva, te uz odgovarajući nadzor pri korištenju. Izdavanje prijepisa ili izvoda, koji budu zatraženi, izvršit će se uz naplatu od 15 sua po rotulu (svitku)“. Dakle, *princip javnosti* arhivske građe iz ove čuvene norme francuske revolucije, postao je tako zakonska obaveza i u ovim krajevima.<sup>42</sup>

<sup>38</sup> R. Strohal, Glagolska kronika fra Šimuna Klimantovića, *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva*, god. XIII, Zagreb 1911, 219.

<sup>39</sup> Vj. Štefanić, n.d. 303: ... „I bi kruto velik rat, da bog zna broj ljudi kolikih pogibe. Istrija bi vsa poplinena.“...

<sup>40</sup> E. Hoško, Arhivska zbirka franjevačkog samostana na Trsatu. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XVII, Rijeka 1972, 425.

<sup>41</sup> M. Debeljuh, Rukopisi i ostala povijesna građa u Naučnoj biblioteci u Puli. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XVIII, Rijeka 1973, 396.

<sup>42</sup> B. Stulli, Dva pokušaja inventarizacije Dubrovačkog arhiva početkom 19. stoljeća. *Arhivski vjesnik*, sv. XI-XII, Zagreb 1968-1969, 206.

Drugi, isto tako poznati zakon je onaj od 5. brumairea god. V, tj. od 26. X 1796, koji se odnosi na organizaciju pokrajinskih arhiva. Njime se određuje da se u glavnim mjestima pokrajina imaju koncentrirati svi državni arhivski dokumenti s područja odnosno pokrajine. To je zakon kojim je udaren temelj *organizaciji pokrajinskih arhiva*.<sup>43</sup>

Kratko trajanje francuske uprave onemogućilo je provedbu navedenog modernog arhivskog zakonodavstva u život, a dolaskom tzv. druge austrijske uprave to je zakonodavstvo stavljeno van snage.

Iz ovog vremena ratovanja i burnih promjena spomenimo i jednu akciju zaštite spisa i arhivalija od ratnih opasnosti. Izvedena je u Rijeci 1797. godine. Zbog ratne opasnosti naredio je riječki guverner evakuaciju državnih kasa, spisa i arhivalija iz Rijeke. Glavna je briga bila posvećena tzv. „trgovačkoj kasi“ („cassa commerciale del governo“), za koju je transport krenuo 22. III iz Rijeke, 25. stigao u Vrbovsko, a 27. III u Karlovac, odakle nakon tri dana nastavlja put i 1. IV stiže u Zagreb, odatle kreće dalje nakon tri dana i stiže na odredište u Bjelovar 7. IV tj. nakon 16 dana puta. Za spise i arhivalije brinu se prisjednik Gubernija Andrija Marocchino. Radilo se o spisima Gubernija, te o najvažnijim spisima Građevnog ureda i Ureda tridesetnice. Ovaj transport je krenuo iz Rijeke 21. III, do Karlovca je došao tek 29. III, a na odredište u Bjelovar tek 20. travnja tj. nakon 29 dana. Dio spisa i arhivalija ostao je deponiran u Rijeci, a jedan manji dio je 1. IV morem otpremljen u Senj. Nakon što su minule ratne opasnosti, spisi i arhivalije iz Bjelovara vraćene su u Rijeku, gdje su stigle 1. lipnja 1797. Spomenuta glavna kasa stigla je iz Bjelovara u Rijeku 4. VI.<sup>44</sup> Nije to bila jedina evakuacija spisa i arhivalija s ovih područja.

God. 1806. u vezi s napredovanjem francuskog osvajanja i u ovim krajevima poduzimane su nove akcije evakuacije „arhiva“. Tako je iz Zagreba izvršena evakuacija u Osijek.<sup>45</sup> S druge strane, iz nekoliko sjevernotalijanskih gradova (Vicenze, Padove, Verone i Venecije) prebačena je građa u Rijeku; bili su to ponešto predsjednički spisi a najvećim dijelom policijski akti. Sveukupno 62 „kase“ dokumentarnog materijala.<sup>46</sup>

Kod svih ovih evakuacionih mjera, koliko smo mogli do sada ustanoviti, radilo se o tekućoj-registraturnoj građi, a ne o arhivalijama, iako se u ovo vrijeme pod terminom „arhiv“ stalno i dosljedno podrazumijevala i registraturna i arhivska građa.

O stanju građe, a posebno o sigurnosti arhivalija u ovo vrijeme svjedoči i slučaj sa spisima francuske vladavine u Rijeci. Naime, tek 1824. god. pronađeno je da se takva građa nalazi u privatnom posjedu riječkog trgovca Dominika Commissa. U istrazi 23. IX 1824. ovaj je izjavio: nalazio sam se u krevetu bolestan kada mi je došao predstavnik francuske vlasti u Rijeci uoči odlaska Francuza iz Rijeke zatraživši ključ mog skladišta („magazzino situato in Contrada della Posta“); odgovorio sam da je ključ izgubljen, no „Francuzi“ su izradili novi ključ i u skladište smjestili dvije „bačve“ raznih spisa, kojima nisam znao sadržaja; bačve su bile zatvorene, njihov sadržaj me nije zanimao, pa se stoga nisam odazvao apelima Magistrata koji je kasnije tragao za spisima francuske uprave u Rijeci, a za te apele nisam znao, jer bih se u protivnom slučaju bio odazvao. Konačno, izjavio je Commisso da nekih drugih spisa nema kod njega. Spisi su zatim popisani i smješteni u tri

<sup>43</sup> Isto.

<sup>44</sup> Hist. arhiv Rijeka, Gubernij, 1265 i 1595/1797; Magistrat, sv. 83, 248/1798. A. Fest, Fiume all'epoca della prima guerra napoleonica (1797). *Bulletino della Deputazione fiumana di storia patria*. Supplemento al volume II. Fiume 1912, 53, 55-56, 80-81.

<sup>45</sup> Arhiv Hrvatske u Zagrebu. Banski spisi, kut. 87; god. 1809, 434, 461, 506; kut. 90; god. 1809, ad 1511; ad 1512 et 1513; 1655, 1663.

<sup>46</sup> Hist. arhiv Rijeka, Gubernij, br. 921 i 1154/1806.

sanduka. Odnose se na rad upravnih organa, ponešto iz 1809. i 1810. god. a najvećim dijelom iz 1811-1812. god. Pretežan dio sadržajno je označen kao prepiska („corrispondenza“), priličan dio su vojne konskripcije, uglavnom za Rijeku no ponešto i za Karlovac.

Magistrat je vodio istragu no trgovac D. Commisso ostao je nekažnjen. To ga je očito ohrabrilo, te on 15.XI 1824. podnosi Guberniju u Rijeci podnesak tražeći čak i naknadu najamnine za 11 godina pohrane „francuskih spisa“ u njegovu skladištu.

U tom podnesku daje novu verziju sudbine navedenih spisa, i to ovakvu:

Prije nego su Francuzi napustili Rijeku ostavili su u jednom od svojih skladišta, nasuprot starog kazališta, dvije zatvorene „bačve“ a u njima „razne knjige i spise“, kojih sadržaj mi nije bio poznat. Nekoliko mjeseci nakon toga došao je u Rijeku iz Pariza „izvjesni gosp. Lorett“, blagajnik, Francuz, zatraživši od mene ključ spomenutog skladišta kako bi mogao da uzme neke spise tamo pohranjene. Dao sam mu ključ, a on je istresao sadržaj jedne od bačvi, ostavivši po tlima polovinu spisa, te je odmah otišao, a da me nije obavijestio kako je ključ od skladišta ostavio u vratima istog. Poslije podne istog dana otišao sam u skladište da vidim nije li Francuz našao ono što je tražio, a na moje najveće iznenađenje susjedi su me obavijestili da je Francuz otišao jedan sat prije podneva. Kada mi je Magistrat naredio da porušim moja tri skladišta zbog potreba susjedne sudske palače („per dar aria al Tribunale“), premjestio sam sve spomenute spise i knjige u drugo moje skladište. Tražim 55 for. kao najamninu za 11 godina držanja spisa u mom skladištu!<sup>47</sup>

Zaista su mnogi arhivski dokumenti imali čudnu sudbinu.

5. Kroz čitavo 19. st., i sve do 1918. god., Austrija je glavnu brigu vodila o svojim centralnim bečkim arhivima, napose dakako o Kućnom, dvorskom i državnom arhivu kako su ga kasnije nazvali. Uz to joj je ništa manja briga da odnosi vrijednu arhivsku građu s terena Carevine i da time obogaćuje sve više svoje centralne bečke archive. Odmah poslije 1797. g. počinje da odnosi građu iz Venecije, a poslije 1815. god. iz naših krajeva, naročito iz Dubrovnika, odakle je prva pošiljka otpremljena u Beč već 1818. god.<sup>48</sup> Nije Austrija kasnila niti s odnošenjem vrijednih arhivalija iz Istre. Iz Buzeta je, po svjedočanstvu tamošnje Općine, odnesen „najinteresantniji dio arhivalija Rašporskog kapetanata“.<sup>49</sup> Dalje, austrijski stručnjaci danas tvrde, da su god. 1816. dospjeli u Beč i čuveni glagoljski kodeksi iz 14. st. — misali iz Roča. Bečke vlasti njegova apostolskog veličanstva vrlo nonšalantno manipuliraju s ovim objektima neotuđive crkvene imovine. Jedan od spomenutih ročkih misala oni daruju 1839. g. Kraljevskoj biblioteci u Kopenhagenu, da bi za uzvrat dobili jedan vrijedan islandski rukopis!<sup>50</sup>

Odnose se s terena u Beč i čitavi fondovi, a ne samo njihovi najvredniji dijelovi kao što se činilo ranije. Tako se bečke zbirke obogaćuju i cjelinama fondova i dijelovima najvrednijih arhivalija iz raznih pokrajina Carevine. Car potvrđuje 27. VIII 1840.

<sup>47</sup> Isto, 10-1, 4171 i 4204/1824.

<sup>48</sup> B. Š t u l l i , Dva pokušaja inventarizacije ..., 225. Pošiljka je krenula iz Dubrovnika 6.II 1818. preko Zadra. Iz Beča je potvrđen primitak 24.II 1818, te ujedno požurena izrada popisa ostalih arhivalija „političkog arhiva“ u Dubrovniku.

<sup>49</sup> *Atti del Regio Istituto veneto di scienze, lettere ed arti*. Ser. III, t.13, 1867/68, 418: ... „l'archivio di Raspo, passato poi a Pinguente, dal quale furono tolti, dopo il 1815, i documenti più interessanti per fornire la biblioteca di Corte in Vienna, come da elenco che si conserva nell'ufficio municipale di quel comune, biblioteca dove esiste pure una bella serie di relazioni dei podestà di Capodistria al doge di Venezia“. Iz rasprave B.Cechettija.

<sup>50</sup> Gunar O. S v a n e , Kopenhagenski glagoljski misal. *Slovo*, 15-16, Zagreb 1965, 59-92. Na str. 60-61 u bilješki 9 citira se čitav tekst popratnog pisma prefekta dvorske biblioteke u Beču grofa Dietrichsteina, kojim on upućuje pošiljku u Kopenhagen. Uz spomenuti glagoljski misal darovano je i jedno ćirilsko srpsko-staroslavensko četveroevanđelje.

smjernicu, po kojoj je Kućni, dvorski i državni arhiv jedan tzv. „Centralinstitut“ sa svrhom: „alle politisch und historisch merkwürdigen und wichtigen Documente für die Staatsverwaltung und die Wissenschaft zu vereinigen“.<sup>51</sup> Na traženje, višekratno, iz pokrajina, da im se vrati odnesena građa, Beč dosljedno odbija takvo vraćanje.<sup>52</sup> Kad je bečki arhivist Arneth predložio vraćanje barem u obliku razmjene sa zemaljskim arhivima, bio je u bečkoj štampi napadnut da misli vratiti isprave dotada čuvane u bečkim arhivima njihovim vlasnicima, a Arneth se branio da je mislio vratiti samo arhivalije „pokrajinskog karaktera“.<sup>53</sup>

Ostale karakteristike austrijske arhivske politike u 19. st. mogli bismo sintetski ovako sažeti:

— zakonsko reguliranje arhivske djelatnosti nije izvršeno, kroz čitavo razdoblje do 1918. god.;

— isto tako nisu nikako regulirane niti granice nadležnosti između registratura i arhiva;<sup>54</sup>

— u bečkom Kućnom, dvorskom i državnom arhivu god. 1880. kao vremenska granica korištenja arhivalija uzeta je god. 1815; tek 1905.g. pomiče se ta granica na 1847. god., a 1915. god. vraćena je granica na god. 1820. za spise koji se tiču Poljske, Rumunjske, balkanskih zemalja i Italije;<sup>55</sup>

— potkraj 19. st. u austrijskom dijelu Monarhije, za arhive koji su pod nadzorom Minist. unutrašnjih poslova formira se Arhivski savjet, no on ostaje samo savjetodavno tijelo a nekog efekta njegova rada na poboljšanje zaštite arhivalija u našim krajevima uopće nije bilo;

— god. 1858. predložilo je Minist. unutrašnjih poslova provedbu inventarizacije u svim arhivima, ali se tome usprotivilo Minist. financija, radi troškova, pa je zamisao propala;<sup>56</sup>

— razmjerno je bilo vrlo rašireno trgovanje arhivalijama, a bez ikakva efikasnijeg nadzora državnih organa; drastičan slučaj predstavlja izloženost prodaji spisa cjeline Ugarske dvorske kancelarije god. 1861. u jednom bečkom antikvarijatu!<sup>57</sup>

6. Da bismo predočili faktično stanje na našem području, ocrtat ćemo to stanje u Rijeci, urbanom centru s velikom koncentracijom tvoraca građe, za koji imamo do sada najviše prikupljenih i sistematiziranih podataka.

U dokumentaciji iz 19.st. u Rijeci se najviše spominje: „Gubernial-Archiv“, „Tabularium Regii Gubernii“, za staru i novu građu Gubernija; „Magistrats-Archiv“, „Archivio publico“ ili „politico“ pri Municipiju (god. 1852. „Archivio municipale“) za staru i novu građu gradske uprave, te kod sudskih organa: „archivio giustitiale“.

I kod Gubernija su se očitovali opći problemi: sve to više građe, uz nedovoljan prostor za smještaj; održavanje građe i njene sredenosti sve je teže. God. 1806. A. de Marochino, „gremialis cancellariae director“, traži narudžbu ormara za smještaj spisa: „attento moderno dictionum actorum extravagantium volumine et ipsa archivalis cubilis angustia“.<sup>58</sup>

Iscrpniji su do sada pronađeni podaci o građi kod Magistrata.

<sup>51</sup> L. Bittner, Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Bd. I, Wien 1936, 24.

<sup>52</sup> Isto, 35. I koncem 19.st. i početkom 20.st. spomenuti Arhiv odbija da zemaljskim arhivima dade građu koju oni od njega traže.

<sup>53</sup> L. Bittner, n.d. 32.

<sup>54</sup> L. Bittner, n.d. 51.

<sup>55</sup> L. Bittner, n.d. 172-173

<sup>56</sup> L. Bittner, n.d. 28.

<sup>57</sup> L. Bittner, n.d. 55.

<sup>58</sup> Hist.arhiv Rijeke, Gubernij, 1330/1806.

God. 1816. utvrđeno je, da se u zgradi Magistrata nalazi „napušten jedan arhiv koji sadrži civilne i krivične spise bivšeg riječkog Magistrata“, s građom do 1809. god., bez inventara, a nikome nije predan na čuvanje. Naziva se taj materijal „archivio giustitiale“, upozorava se, da se nalazi u „najvećem neredu“, a da sadrži „vrlo važne originalne dokumente, kao što su oporuke, inventari, protokoli itd.“; trebalo bi da ga uredi neka sposobna osoba iz „sudske registrature“.<sup>59</sup>

U god. 1824. izbila je ponovno afera radi arhivalija koje su dospjele u posjed riječkih trgovaca. Vođena je istraga protiv P. Secuglie i A. Miatovicha koji su, kao trgovci kupovali stare spise Magistrata iz 16. i 17. st. od G. Giustinija, tajnika Magistrata. Ovaj da je kupce uvjeravao, kako je prodaja legalna, jer da su to „škartirani spisi“; on da je, naime, od suca Terzija dobio nalog da sredi „arhiv magistrata“ i da „škartira spise i knjige“!<sup>60</sup>

Tridesetih se godina 19. st. poduzimalo ponešto za uređenje „arhiva“ Magistrata. Ističe se, kako treba srediti „politički arhiv, do sada rastepen u raznim kutovima stare zgrade Magistrata“.<sup>61</sup> Za novu zgradu Magistrata naređena je izrada šest ormara, koji će se postaviti u prostorije „registrature“, a upotrijebit će se „za arhiv Kapetanata, Magistrata i arhiv za uknjižbe nekretnina“.<sup>62</sup> God. 1835. nabavljaju se i dva nova „registra“.<sup>63</sup> Iduće se godine konstatira kako su spisi ovijeni običnim papirom za omote, pa stoga značajno oštećeni od prašine i miševa; zato treba nabaviti kartone i remene od kože, „kao što se to upotrebljava u arhivima kraljevskih dikasterija“. Ne smije se više događati, da miševi čak i na tekućim spisima izgledaju pečate jer spisi nisu bili zaštićeni.<sup>64</sup>

Od daljnjih važnijih mjera što se tridesetih godina 19. st. provode u Rijeci spomenimo još: raspored G. Koblera, kasnije poznatog povjesničara, na dužnosti honorarnog sekretara Magistrata, s posebnom dužnosti „čuvanje arhiva i registra, kako Kapetanata, tako i političkog u Magistratu“; poduzima se uvezivanje protokola i slični poslovi tehničkog uređenja spisa; u okviru „reformne i uređenja arhiva“ sabrat će se i u jednoj knjizi registrirati sve „normalije“; rad će obuhvatiti također i uređenje „starog arhiva“, a ne samo novije građe.<sup>65</sup>

God. 1839. utvrđeno je, u toku opisanog rada, da ima starijih spisa „male vrijednosti“ koje ne bi trebalo „registrirati“ (npr. o krađama i sl.); izdvojeni su time da ih Kapetansko vijeće dade na pregled dvojici vijećnika, pa po njihovoj ocjeni neka se spisi bez vrijednosti unište, a oni koji bi mogli imati neku vrijednost da se naknadno „registriraju“. Tako se obavljao i posao „škartiranja spisa“ („scarto degl'atti“).<sup>66</sup> Drugi izvještaj, također iz 1839. god. objašnjava: „izrađen je elenh svih spisa koji manjkaju, kao i bezvrijednih spisa, koji neće ući u registar jer će biti uništeni“, kao što je Kapetanat već jednom odlučio za obične spise.<sup>67</sup> Srodni su poslovi „uređivanja arhiva“ nastavljeni i četrdesetih godina 19. st.<sup>68</sup>

Javlja se u ovo vrijeme i prvi poznati zahtjev u prvoj polovici 19. st. za korištenje građe u historiografske svrhe. God. 1845. odobrava predsjedništvo Kapetanata

<sup>59</sup> Isto, Magistrat, sv. 162, 1255/1816; sv. 163, 1595/1816; sv. 170, 1356/1816; sv. 185, 963/1819; sv. 186, 1081/1819.

<sup>60</sup> Isto, sv. 230, 1103 i 1127/1824.

<sup>61</sup> Isto, sv. 303, 2821/1833.

<sup>62</sup> Isto, sv. 303, 2922/1833.

<sup>63</sup> Isto, sv. 322, 3254/1835.

<sup>64</sup> Isto, sv. 323, 141/1836 i 142/1836. Srodno i sv. 326, 562/1836.

<sup>65</sup> Isto, sv. 327, 820/1836; sv. 328, 1378/1836; sv. 335, 483/1837; sv. 336, 512/1837; sv. 349, 2465/1838; sv. 351, 3195/1838; sv. 357, 1267/1839.

<sup>66</sup> Isto, sv. 353, 247/1839.

<sup>67</sup> Isto, sv. 354, 668/1839. Analogno i u izvještaju od 29. XI 1841. - sv. 383, 33/1841.

<sup>68</sup> Isto, sv. 383, 34/1842; sv. 397, 448/1843; sv. 426, 1888/1847.

„profesoru i patriciju“ L. G. Cimiottiju, na njegov zahtjev, uvid i korištenje „arhiva Kapetanata“; cilj je korisnika da dođe do „istinskih izvora“ i prikupi podatke za izradu „diplomatske povijesti Rijeke“. Kapetanat je vodio računa, da je isti korisnik već dobio u Beču pristup povijesnoj građi kod Ujedinjene dvorske kancelarije i kod Tajnog, kućnog, dvorskog i državnog arhiva.<sup>69</sup>

Riječka tvornica papira Smith-Meynier bila je značajan faktor razvitka Rijeke, ali i veliki potrošač — „starih spisa“. U ovim vremenima nereguliranog, ili, u najboljem slučaju, još vrlo slabo reguliranog odabiranja i izlučivanja registratorskog materijala, sasvim je sigurno i mnogo baš arhivalija završilo u mlinovima te tvornice. Skupljala je „sirovinu“ ne samo iz Rijeke i okolice, nego i iz Istre. Svjedoče o tome dva primjera iz 1850-1851. god. U prvom, 19. XI 1850, predsjedništvo Višeg suda pravde u Trstu traži od Kotarskog civilnog suda u Rijeci: „da nadzire uništenje starih spisa koje je 8. XI 1850. Kotarski sud u Motovunu predao poduzeću Smith-Meynier, sadržanih u 13 vreća sudski zapečaćenih“, uz naznaku pojedinačne i ukupne njihove težine.<sup>70</sup> Drugi je analogan slučaj koji je ostao zabilježen u spisima, uslijedio 28. I 1851. na isti način, s građom Suda iz Pazina.<sup>71</sup> U oba je slučaja Magistrat uputio kopiju dopisa iz Trsta svom „gremijalnom regulatoru gosp. Nikoli Brajniću, za oportuno ravnanje“.<sup>72</sup>

Sve veći priliv novih spisa, a sve manje prostora za njihovu pohranu, i za kakvo-takvo njihovo čuvanje, navodilo je tvorce građe na sve drastičnija „škartiranja“. Ona se izvode uglavnom isključivo s gledišta potreba, interesa i kriterija operative, a to je praktički značilo: što su spisi ranije riješeni tj. što su stariji, to se radikalnije „škaritraju“. Interesi znanosti i kulture tek su neznatno prisutni, jer nema tko da ih zastupa. Mogućnosti unovčenja izlučenih spisa povećavaju proizvoljno i samovoljno uništavanje i dijela arhivske građe.

Za ilustraciju stanja tekućih spisa i arhivalija u riječkim „arhivima“ šezdesetih godina 19. st. navedimo ponajprije dopis N. Vončine, podžupana Riječke županije, kojim 27. IV 1862. javlja Magistratu, da mu na „usmenu“ molbu arhivista Magistrata šalje spise „u ovdašnjoj pismohrani pronajdeni“, o nekim pitanjima koja interesiraju Magistrat. Među njima se navode i oni „u pogledu preduzetog iskušanja parnog kotla na samovozu u ovdašnjoj tvornici Fonderia metalli, najme br. 5584 i 5889 god. 1860. i 450 god. 1861“. To je zapravo odgovor na priloženi spis Magistrata upućen velikom županu B. Zmajiću gdje se navodi: Magistrat češće treba razne spise od „arhivista“ Riječke županije, posebno u pitanjima građevinarstva; takvi se spisi ne mogu lako dobiti brevi manu radi skrupula tog arhivista, pa se moli nalog za predaju Magistratu onih spisa iz županijskog „arhiva“, koji po svojoj naravi spadaju Magistratu.<sup>73</sup>

Za naše razmatranje od osobitog je interesa plan „reforme političkog arhiva“ u riječkom Magistratu, iniciran 1864. god., a kojega je provođenje započeto 1865. god.

Polazište je bilo: da „municipalni arhiv“ ne odgovara suvremenim potrebama; dijelom stoga, što je sistem na kojemu se zasniva zastario, a dijelom i stoga, što je taj „važan institut“ bio zanemaren kroz prošla vremena, pa je urgentno potrebna njegova reforma. Plan rada: „radikalna reforma uz uvođenje modernog arhivskog sistema“. U konkretnim prijedlozima reforme kaže se:

<sup>69</sup> Isto, sv. 418, 4802/1845.

<sup>70</sup> Isto, sv. 441, 2331/1850.

<sup>71</sup> Isto, sv. 443, 180/1851.

<sup>72</sup> Vidi još: Isto, sv. 482, 892/1861, odakle se vidi, kako je R. Sebastiančić, „gremijalni arhivist“ doznačio Magistratu 6 fiorina utrženih od „starog papira prodanog lokalnom poduzeću Smith-Meynier“!

<sup>73</sup> Isto, sv. 488, 1499/1862.

— Dva su sistema korištena ranije za „registraciju i čuvanje spisa“ u „arhivu“ riječkog Municipija; prvi, u periodu od reinkorporacije Ugarskom kraljevstvu do god. 1808. a drugi, od te godine dalje. Oba su sistema, a posebno onaj drugi, zasnovani na diobi građe po materiji, bili faktički više kronološki; bila je to mješavina sistemā, teška za praktičnu primjenu, a nemala zapreka željenoj evidenciji i lakom pronalaženju spisa.

— Polazeći od sistema koji u posljednje vrijeme rabe „državni uredi“, najbolje bi odgovarao sistem podjele po materiji i po „sekcijama“, obuhvatajući sve grane javne administracije.

— Novi bi se sistem provodio kako slijedi:

a) za registraciju:

— jedan „numerički indeks“ koji se dijeli na 15 „fascikla“, od kojih se svaki dalje dijeli na odgovarajući broj „sekcija“, kao npr. Fasc. I Car, carska kuća, ban, Sabor — ima „sekcije“: 1. car, nastup prijestolja, krunidba; 2. put Nj. Veličanstva u Rijeku; 3. carska obitelj; 4. titulature; 5. ban, instalacija; 6. saziv Sabora, kraljevi raspisi.

— jedan „alfabetski registar“, detaljizira predmete, uz njihove brojeve iz protokola, uz broj „fascikla“ i „sekcije“ kojoj pripadaju. Za predmete od isključivo municipalne nadležnosti bit će vođen posebno.

b) za evidenciju:

— jedan „numerički“ ełenh koji će iskazivati spise što iz ureda za otpremu odlaze u „arhiv“.

— „evidencioni listovi“ koji se prilažu „fasciklima sekcija“, za dokaz izdavanja i vraćanja spisa.

Predviđenih 15 „fascikala“ trebali bi obuhvatiti: 1. car, carska kuća, ban, Sabor; 2. općina, magistrat, činovnici; 3. građevinstvo, putevi, kanali, željeznice, pošta, telegraf; 4. trgovina, industrija, plovidba; 5. financije, porezi; 6. religija; 7. vojni poslovi; 8. zdravstvo; 9. dobrotvorne ustanove; 10. škole i studiji; 11. živežne namirnice (javna prehrana); 12. gradske daće i carine; 13. policija i žandarmerija; 14. municipalni poslovi; 15. razno.

Ovi „fascikli“ i njihova podjela na „sekcije“ moraju se obnavljati (ponovno utvrditi) svake treće godine; registri pak, da bi bili manipulativniji, moraju se obnavljati svake godine. „Municipalni arhivist“ R. Sebastiančić podnio je 2. I 1865. Magistratu troškovnik „za provedbu novog sistema registrature“.<sup>74</sup>

Prikazane mjere pokazuju kako se u Rijeci, uglavnom samoinicijativno, nastojalo, u vremenu do osamdesetih godina 19. st., oko unapređenja procesa nastajanja dokumentarnog materijala, njegove sredenosti i čuvanja. Iz gornjeg izlaganja jasno je da su sve bitne mjere poduzete kako bi se što više poboljšalo stanje *registrature* građe, unaprijedila operativa tvoraca *registratorskog* materijala. Tek posredno se imalo to odraziti i na bolje čuvanje arhivske građe. Još uvijek nema suvremenijih pogleda na reguliranje odgovarajućih načela i postupka odabiranja i izlučivanja *registratorskog* materijala, još uvijek nema nagovještaja odluke o razdvajanju „stare registrature“, „starog arhiva“ tj. arhivske građe od *registrature*, te posebnog uređenja i čuvanja arhivalija.

Opisane mjere u Rijeci najveći su domet postignut na čitavom području koje je predmet naših razmatranja. To je neizbježno proizlazilo iz značajnog gospodarskog razvitka, položaja i uloge Rijeke na cijelom sjevernojadranskom području.

<sup>74)</sup> Isto, sv. 502, 1115/1865.

7. Raspravljalo se u Austriji podosta o uređenju arhivske djelatnosti, pogotovo u drugoj polovici 19. st., no praktični su rezultati izostali. Tako npr. i za Bachove ere,<sup>75</sup> pa zatim 1869.g. kada je Anketna komisija u sklopu Minist. unutrašnjih poslova radila za „arhive“ iz djelokruga tog resora, iako je bilo stavova i nastojanja da svojim programom obuhvati „reorganizaciju svih državnih arhiva u ovoj polovici Carevine“.<sup>76</sup> Izradene su bile i „Osnove plana organizacije za državne arhive kraljevinā i zemalja zastupanih u Carevinskom vijeću“. Iznosena je i već tada, 1869. god., ideja o formiranju Arhivskog savjeta kao stručnog tijela i faktora koordinacije arhivske djelatnosti u navedenim zemljama. Rješenje arhivskog pitanja potiče i Centralna komisija za zaštitu spomenika.<sup>77</sup> Diskusija je ipak ograničila mjere na „arhive koji su podložni Minist. unutrašnjih poslova“, a razmotreno je, dosta temeljito, i pitanje arhivskih kadrova i njihove stručne spreme.<sup>78</sup> Komisija je na kraju dostavila, još iste 1869. god., Minist. unutrašnjih poslova i tekst gore spomenutih „Osnova“ i prijedlog za formiranje Arhivskog savjeta.<sup>79</sup> Ministarstvo je na to 8.IX 1869. uputilo raspis poglavarima zemaljskih uprava zatraživši da prikupe pregled stanja arhiva na njihovu području i podnesu o tome izvještaje.<sup>80</sup>

Od čitave ove akcije nije bilo praktičnih rezultata. Jedino je, kako smo već spomenuli, god. 1894. (carskim rješenjem od 9.XI 1894; prvo zasjedanje održano

---

<sup>75</sup> Doneseni su i neki propisi. Tako npr. Naredba ministarstva izvanjskih dielah, unutarnjih dielah, pravosuđa, financiah, za bogoštovlje i nastavu, za trgovinu, obrte i javne građevine, verhovnoga zapovjedništva vojske i verhovne vlasti redarstvene“, od 16. XII 1858. „kriepostna za svekolike krunovine, kojom se izdaje propis za zaštitu vlastnine javnih znanstvenih i umjetničkih zbirakah i drugih spodobnih zavodah“. Svrha se ovoga propisa objašnjava ovako:

„Da javne zbirke od znanstvenih i umjetničkih dielah i drugih spodobni zavodi zaštitjeni budu, da se iz njih što protupravno neodnosi i nekrade“, smatraju gorenavedena ministarstva da treba „za svukolikou cesarevinu narediti sljedeća“:

„Ako kojoj vlasti javnoj, kojemu uredu ili organu od istih prigodom uredovnoga kakova dielovanja dese se ili naznačeni budu predmeti, kao vlastnina kojega čovieka privatnoga ili kao za trgovinu namijenjeni, koji međutim proizhode iz javnih kojih arkivah, registraturah, bibliotekah, muzejah, kabinetah od prirodinah, kabinetah fisikalnih, astronomičkih, geognostičkih, iz znanstvenih umjetničkih sbikarah, iz blagajnicah, slikarah (galerijah) itd., i glede kojih bud' po naravi njihovoj, bud' po izvanjskoj slici ili po inih okolnostih očito se vidi, da u istinu odande proizhode, a nebude se odmah ni dokazati moglo, kako su predmeti oni zakonitim putem došli u ruke privatne: imat će rečena vlast, ured ili organ od istih predmeta takove uzeti odmah u svoju pohranu i povesti zakoniti postupak, da kao vlastnina povratnjeni budu onomu javnomu zavodu, kojega su bili i odprije“. Vidi: *Carsko-kr. službene Narodne novine*, Zagreb, 11.I 1859, br.7.

Ovom cit. propisu prethodio je dvorski dekret od 28. XII 1818. br. 30182/2764, kojim se zabranjuje izvoz ... slika, statua, ... „rijetkih rukopisa, kodeksa i prvih štampanih knjiga“ ... sa cijelog područja Carevine. Vidi: tekst toga dekreta u *Jahrbuch der k.k. Zentral-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*. Bd. I, Wien 1856, 24. Ovaj je propis dopunjen dvorskim dekretom od 3.IV 1827: „Modifizierung des Verbothes der Ausfuhr von Kunstwerken und Seltenheiten“. Njime se obezujue, da svaku namjeru izvoza umjetničkih predmeta u inostranstvo treba prethodno prijaviti nadležnoj zemaljskoj vlasti, kako bi bržava bila u mogućnosti da izvrši svoje preče pravo kupnje. Vidi: Sr.k.k. Majestät Franz des Ersten politischen Gesetze und Verordnungen für sämtliche Provinzen des österreichischen Kaiserstaates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen. Auf Allerhöchsten Befehl und unter Aufsicht der höchsten Hofstellen herausgegeben. Bd. 55.. Wien 1829, 71-72.

<sup>76</sup> Mittheilungen aus den Acten des k.k. Ministeriums des Innern bezüglich einer Reorganisation des österreichischen Archivwesens, gesammelt und zusammengestellt von K.Rieger. Als Manuskript ausschliesslich für den Gebrauch der k.k. Zentral — Commission für Kunst- und Denkmale und deren gesetzliche Organe bestimmt. Wien 21. Juni 1881, (u nastavku skraćeno: MRA), str. 5-6.

<sup>77</sup> MRA, 7-8.

<sup>78</sup> MRA, 8-9. O istim pitanjima vidi i: H e l f e r t, Action des Herrenhauses der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder in Angelegenheit des staatlichen Archivwesens. *Mittheilungen der dritten (Archiv-) Section der k.k. Zentral-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*. II Bd., Wien 1893, 275-6, 288.

<sup>79</sup> MRA, prilozi A) i B) sadrže potpune tekstove spomenutih prijedloga.

<sup>80</sup> MRA, 10.



1895. god.) formiran Arhivski savjet, u sklopu Ministarstva unutrašnjih poslova, kao savjetodavno tijelo za arhivsku problematiku iz jurisdikcije tog resora. Koliko smo mogli ustanoviti iz sačuvane dokumentacije, taj se Savjet, na inicijativu K. Jirečeka, pozabavio ponešto pitanjima arhivske građe u Dalmaciji,<sup>81</sup> ali o zaštiti arhivalija na ovim sjevernojadranskim područjima nije posebno raspravljao.

Od spomenute ankete 8.XI 1869. sačuvani su podaci iz izvještaja Namjesništva u Trstu od 27.V 1870. sadržavajući i ponešto podataka o arhivskoj građi Istre. Riječ je o slijedećoj građi:

„Stare registrature“ kotarskih poglavarstava postoje od 1814. god. nadalje. Uz spise postoje i indeksi. Prostorije u kojima se građa nalazi nisu baš sigurne od požara. Zadnja godišta spisa nalaze se kod odnosnih ureda kotarskih poglavarstava u Kopru, Poreču, Pazinu, Puli, Voloskom i Lošinj. Stariji spisi pak pohranjeni su kod kotarskih sudova u Piranu, Buzetu, Motovunu, Bujama, Novigradu, Rovinju, Vodnjanu, Labinu, Krku i Cresu.<sup>82</sup>

Kod namjesništva u Trstu postoji „tekuća registratura“, koja obuhvata spise zadnjeg decenija, te uz to „stara registratura ili arhiv“. Priloženi popis „spisa koji se nalaze kod Namjesništva u Trstu“ iskazuje građu uglavnom iz prve polovice 19. st., uz nešto građe iz druge polovice 18. st. Drugi priloženi popis navodi spise, također iz prve polovice 19. st. predane od Namjesništva drugim organima, pretežno u Trstu, i ponešto Guberniju u Rijeci, Sudu u Rovinju, te Minist. trgovine u Beču. Za Istru su važni od navedenih spisa naročito materijali onih organa kojih se teritorijalna nadležnost protezala i na istarsku pokrajinu. Isti izvještaj dalje navodi da se veći dio građe Namjesništva nalazi u jednoj državnoj zgradi, gdje je vrlo slabo zaštićena, pa je mnogo spisa oštećeno. Svakih 10 godina vrši se odabiranje i izlučivanje, a građa se tretira po propisima o kancelarijskom poslovanju, pa tako i njeno arhiviranje.<sup>83</sup>

U nastavku se izvještaj bavi stanjem građe kod Gradskog magistrata u Trstu. Taj Magistrat smatra da „stare registrature“ („registrature vecchie“) „po svom sadržaju i svrsi odgovaraju jednom arhivu“, no, baš kao „arhiv“ da kod njih postoji samo god. 1862. osnovani „Diplomatički arhiv tršćanskog municipija“ („Archivio diplomatico del municipio di Trieste“). I taj Arhiv i registratura Magistrata nalaze se u zgradi Municipija u dobrim i dovoljnim prostorijama. Registraturom, pa i onom „starom“, dakako upravlja neposredno Magistrat preko svog „registratora“. Arhiv je pak posebno tijelo mehanizma općinske uprave podvrgnuto „kuratoriju“, kojime upravlja „konzervator“. Za redovne potrebe Arhiva Municipij dotira godišnje 500 guldena.<sup>84</sup>

Građa je bila izvrnuta raznim transferima. Tako je npr. Magistrat 1842. god. predao Zemaljskom sudu sve sudske spise, civilne od 1320-1783., a krivične od 1384-1777. god., od čega su tek „neki komadi“ ponovno dospjeli u registraturu Magistrata. Kod Zemaljskog suda bili su, uz ostale, i testamenti od 1300-1782. god., ali ih je Ministarstvo pravde „darovalo“ Diplomatskom arhivu. U staroj registraturi Magistrata nalaze se spisi iz posljednje četvrti 18. st. i iz prve polovice 19. st. Registraturno poslovanje vrši se prema instrukciji od 22. XII 1785.<sup>85</sup>

Vratimo se, međutim, Diplomatičkom arhivu. Nabrajajući njegove zadatke kaže se, da ima služiti kako potrebama gradske uprave tako i studiju tršćanske povijesti,

<sup>81</sup> K. Jireček, Die Archive von Dalmatien. *Mittheilungen der dritten (Archiv-) Section ...*, IV Bd., Wien 1899, 141-151.

<sup>82</sup> MRA, 23-24.

<sup>83</sup> MRA, 24.

<sup>84</sup> Isto.

<sup>85</sup> MRA, 25.

u koje se svrhe osigurava pristup građi ne samo određenim općinskim funkcionerima već i svima koji imaju studijske interese; u potonje svrhe Arhiv će i publicirati povijesne izvore, te kompletirati svoju građu, uz ostalo i istraživanjima u drugim domaćim i stranim arhivima.

Nabrajajući pak koja se arhivska građa ima sabirati i čuvati u ovom Diplomatičkom arhivu, kaže se: kodeksi, rukopisi i svi stari spisi od vrijednosti, kao i medalje; sve što se odnosi na Trst i njegov stari teritorij i tiče se njegova razvitka, bilo da je takav materijal vlasništvo tršćanske općine, bilo da se može prikupiti darovanjima ili otkupom; uz stare dokumente, mogu se u Arhivu čuvati i oni nastali do prije 50 godina, te pisani materijal ili stampata koja sadrže spise, diplome ili ilustracije koje osobito interesiraju Trst, ili služe ilustriranju njegove povijesti; konačno, u Arhiv *ne spada*: registraturna građa nastala poslije 1780. god.<sup>86</sup>

U praktičnom radu ovaj je Arhiv, međutim, rano prešao opisane granice sabiranja građe, pa je već 60-tih godina u posjedu npr. i čitave zbirke vrijednih starijih prijepisa statuta raznih istarskih komuna, kao: Kopra, Pirana, Izole, Poreča, Novigrada, Buja, Oprtalja, Pule, Labina. Kandler na jednom mjestu kaže, kako se nada da će se ova zbirka još i upotpuniti, te poslužiti vrlo dobro u studijske svrhe, posebno za komparativna istraživanja pravne povijesti.<sup>87</sup> Zbog ove vrijedne istarske arhivske građe, koja nažalost još uvijek nije vraćena Istri, mi smo se i zadržali na Diplomatičkom arhivu u Trstu, koji je ujedno prva samostalna arhivska institucija na istočnom dijelu sjevernojadranskog područja.

8. Uz opisanu bečku anketu, koja nam je pružila nešto uvida u stanje istarskih arhivalija, za naše je razmatranje vrlo važna i anketa koju je 80-tih godina 19. st. provela Zemaljska vlada Trojedne kraljevine u Zagrebu o stanju „primorskih arhiva“. Rad na terenu obavili su M. Magdić i R. Lopašić, a potonji je redigirao izvještaj podnesen Vladi 1886. god., objavivši ujedno dio izvještaja u „Starinama“ JAZU knj.27. god. 1895.<sup>88</sup> Lopašićeva opća slika stanja građe vrlo je teška, jer on kaže: ... „Ne može se reći da interesantnih spomenika nije bilo, ali skupljanje istih reč bi da je sada već zakašnjeno, jer je mnogo toga sada već koje raznešeno, a ponajviše i propalo. Kao što svuda, bila je god. 1848. ubitačna za archive. Dokinuće feudalnog stanja, prividna nišetnost starih isprava za dokaz pravnih naslova umanjila je vrijednost starih arkiva i kod onih, koji sadržaj arkivalija poznaše, a još više u oči onih, koji i prije toga jedva su imali pojma o pravoj vrijednosti arhiva. Tako se moglo dogoditi, da su i kod nas arkivalija odstranjena, dijelom utamanjena, pa je još sreća, ako je kakav prijatelj starina i povijesti štogod od starih pisama ostavio. Ovdje bi se mogli navesti klasični slučajevi, kako su najinteresantniji arkivi u našoj domovini, samo da se odstrane i da ne budu na putu, ili sažgani ili u gnojnicu pobacani. Špekulacija tjerala se sa arhivalijama kao sa drugimi stvarmi, te su pojedini komadi prodavani kao autografi, kao rariteti, kojekuda razneseni, i tek nešto moglo se je spasiti za domaću povjestnu znanost, a to malo nalazi se većim dijelom u sbirci jugoslavenske akademije“.<sup>89</sup>

<sup>86</sup> MRA, prilog O: „Progetto di regolamento per l'Archivio diplomatico di Trieste. Uz to vidi: P. Kandler, L'Archivio diplomatico. Objavljeno u: Raccolta delle leggi, ordinanze e regolamenti speciali per Trieste. Pubblicata per ordine della Presidenza del Consiglio dal procuratore civico. Trieste, 1861, str. 1-32.

<sup>87</sup> P. Kandler, n.d., 3-4.

<sup>88</sup> Iz „Izvještaja o primorskim arkivima“ od Radoslava Lopašića god. 1885. podnesena kralj. zemaljskoj vladi godine 1886. *Starine* JAZU, knj. XXVII, Zagreb 1895, 216-225.

<sup>89</sup> Isto, 216.

Prelazeći na konkretne podatke Lopašičev izvještaj utvrđuje kako npr. u delničkom kraju uglavnom uopće nema spisa prije 1848. god.<sup>90</sup> O stanju građe u Fužinama kaže izvještaj: ... „O arhivu kameralne gospoštine u Fužinah bio je veliki glas, ali se mi potankim iztraživanjem spisa, koji se nalaze u velikih hrpach koje po tlih, koje po policah u jednoj sobi na tavanu kaštelanske kuće, uvjerismo, da tu nema važnijih i znamenitijih, niti historičkih, niti upravnih spisa, već da su to spisi, tičući se uprave šumske, i to većinom ovoga vieka“ ... „Važnijih spisa bilo je u Fužinah, ali su po nesreći nestali. Spisi ovi ticali su se trih kaštelanata, Crkveničkog, Fužinskoga i Vrbovskoga; pod Cirkvenicu spadala su imanja u Bakru, Hreljinu i u Vinodolu. Spisi razaslani su dielom, raznim, osobito financijalnim oblastim, dielom su odneseni, a ponajviše prodani kao papir i sažgani“.<sup>91</sup> Dio tih spisa, nastavlja izvještaj, pregledao je god. 1858. prof. Lorenz, te čitavu veliku škrinju spisa otpremio ministarstvu u Beč. Svjedoci su iskazali da je među tom građom bilo mnogo listina pisanih glagoljicom.<sup>92</sup>

Kod Riječke županije u Rijeci, kaže Lopašić, našlo se i starije građe iz 18. st., pa napominje: „Važniji i za prenos u zemaljski arhiv shodni spisi izlučeni su odmah i napose spremljeni u posebni ormar, u kojem do daljnje odredbe da ostanu.“ Inače i ovdje je dio građe u lošem stanju: „Ima jošte u podrumu spisa, koji su pobacani i u hrpach leže. U policah se tu nalaze spisi Kotarskog suda vinodolskoga od god. 1862. do 1871, dočim ima među spisi na tlih dosta gubernialnih, koje nemogosmo dosta predati, ali će biti manje važnosti, najviše različiti registri. Većinom su ti spisi već i spihli.“<sup>93</sup>

Na franjevački samostan na Trsatu žali se Lopašić: ... „Vrieme našega poslovanja za istraživanje nije bilo tomu poslu prijazno i gotovo svuda susretosmo na razne neugodne predsude. To je bo uzrok da nadstojnik manastira jedva je dao uviriti u arhivalija, dočim biblioteke niti vidili nismo. Ipak već ono, što nam je predloženo, može jako ugoditi svakoga prijatelja naše poviesti i uvjeriti ga, da je u Trsatu obilno skrovište starih spisa“. Kao i na drugim mjestima, tako je i ovdje Lopašić priložio izvještaju popis važnije arhivske građe.<sup>94</sup>

Nije ništa bitnije bolja niti ohrabrujuća slika stanja arhivalija u ostalim primorskim mjestima do grada Senja, kako svjetovnih, tako i crkvenih arhivalija.<sup>95</sup> O stanju građe u Senju imamo nešto raniji izvještaj tamošnjeg načelnika upućen Zemaljskoj vladi u Zagrebu 11. I 1881. „glede gradskog arhiva“. Dostavljajući popis odnosne građe, senjski načelnik uz ostalo navodi: ... „Svi ovi spisi nalaze se u sasma dobrom stanju, i u dobro sastavljenom kronologičkom redu, imadu i svoj pred tri godine novo sastavljeni registar“ ... „Ukupni njihov prostorni opsieg jedva bi dosegao pol kockovnog metra.“ ... „Po mnenju potpisatoga imadu svi ovi spisi arhivalnu vrijednost, nu samo za grad Senj. Što se tiče pitanja o prenosu ovih spisah u zemaljski arhiv, usuđuje se podpisani svoje nemjerodavno mnenje izjaviti, da bi gradsko vieće proti prenosu ovih spisah u budi koji mu drago arkiv izvan Senja bilo, tim više što je za uređenje i registriranje istog arkiva pred tri godine dosti znatan trošak učinjen.“<sup>96</sup> ... Senjski načelnik kako vidimo šuti o tome zašto tada postoji samo „pol kockovnog metra“ građe i ne govori o tome čijim je nemarom sve ostalo

<sup>90</sup> Isto, 218.

<sup>91</sup> Isto, 219.

<sup>92</sup> Isto.

<sup>93</sup> Isto, 220.

<sup>94</sup> Isto, 220-221.

<sup>95</sup> Isto, 222-225.

<sup>96</sup> Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Unutarnji odjel Zemaljske vlade, 20. I 1881. br. 1833. Ima i nešto kasniji popis istoga „arhiva“, ali nešto sumarniji. Vidi: Isto, sv. 39, br. 28-1886.

propalo, a u strahu pred pohranom ma i najmanjeg dijela arhivalija u centralnom nacionalnom arhivu u Zagrebu uljepšava nešto postojeću sliku stanja arhivalija.

Što se tiče općenito Lopašićeva izvještaja, zanimljivo je svakako njegovo vrednovanje dokumentarnog materijala. Napose je karakteristično i njegovo shvatanje po kojemu kada predlaže određenu građu svjetovnih organa za prijenos u Zemaljski arhiv u Zagrebu, nikada ne predlaže cjelinu nekog fonda ili zbirke, već uvijek samo pojedine dijelove, pojedinačne dokumente iz raznih fondova.

I od ove ankete i konačnog izvještaja nije bilo nekih spomena vrijednih praktičnih rezultata. Pod konstantnim mađarskim pritiskom Hrvatska je jedva uspjela da 1870. god. donese vrlo oskudan tekst zakona o „Zemaljskom arhivu“,<sup>97</sup> koji i nakon toga ostaje, kako je Rački stalno ponavljao, jedan obični pomoćni ured Zemaljske vlade, a ne samostalna suvremeno koncipirana znanstvena institucija. Dosljedno se onemogućavalo da hrvatski centralni arhiv postane takva ustanova i efikasan dokumentarni izvor na obranu državnog prava i integriteta Trojedne kraljevine.<sup>98</sup> Dapače, kako je poznato, iz tog su Arhiva Khuenovom akcijom još i odnesene hrvatske arhivalije u Budimpeštu. Dakako da u takvim okolnostima nije bilo ni najminimalnijih preduvjeta da bi Zemaljski arhiv organizirao osnivanje drugih arhivskih institucija u hrvatskim krajevima radi unapređenja zaštite arhivske građe.

9. Uz opisane dvije ankete vodila se i treća, mađarska, na temelju raspisa Ministarstva unutrašnjih poslova iz Budimpešte br. 18.684 od 30.V 1880.<sup>99</sup> Posebnu okružnicu potpisao je ministar-predsjednik K. Tisza, a u njoj se navodi: zbog potreba vlasti i građana, te radi poticanja znanosti o povijesti Ugarske i najefikasnijeg razvitka Arhiva Kraljevstva u Budimpešti, treba upoznati „stanje i građu“ sadržanu u raznim „arhivima“ municipija, županija, distrikata, sjedišta kr. slobodnih gradova i privilegiranih mjesta; „arhivar“ Kraljevstva poduzeo je akciju, jer bi bilo korisno da Arhiv Kraljevstva posjeduje navedene podatke; vlada traži od svih organa da pošalju takve podatke i o svojim i o drugim „arhivima“ na svom području. Priložen je upitnik s devet pitanja.

Usprkos urgencija iz 1881. i 1882. god., tek na treću požurnicu od 31.I 1887. poslao je i grad Rijeka svoje odgovore na poslani mu uputnik. Bit će svakako

---

<sup>97</sup> B. Stulli, Zakon o uređenju Zemaljskog arhiva u Zagrebu iz god. 1870. Spomenica Josipa Matasovića (1892-1962). Zagreb 1972, 201-221.

<sup>98</sup> Od brojnih nastojanja F.Račkoga za rješanje arhivskog pitanja u Hrvatskoj, navodimo iz teksta predstave JAZU, upućene Zemaljskoj vladi u Zagrebu, i ova mišljenja Račkoga: „Bit će Visokoj Zemaljskoj vladi poznato, da je u Pešti osnovan središnji arhiv za Ugarsku i Erdelj, i da se nastojanjem ugarske vlade onamo prenose spisi iz inih također arhiva, u koliko se tiču kraljevina i zemalja ugarsko-hrvatske državne zajednice“. Tako npr. i iz bečkih arhiva ... „Ali između spisa, koji se u središnji ugarski arhiv prenose, imade jih dosta, koji se tiču naše domovine i našega naroda“ ... „Ova Akademija misli, da bi se i sa strane naše imalo nasljedovati ovo hvale vrijedno nastojanje ugarske vlade, te da bi se imalo ozbiljno pomišljati, kako bi se spisi, tičući se naše domovine, koliko više u Zagreb dobavili“ ... „da je na ime historičkom iztraživanju veoma pomoženo, kada je historička građa sakupljena što više u jednom mjestu i kada su arhivi prema napretku nauke uredeni“ ... da „reformatorna ruka posegne i u Zemaljski arhiv“ ... „da se spisi ne zasijecajući u dnevnu porabu uprave i sudstva a razpršeni po municipijah i gradovah prenesu u Zemaljski arhiv“ ... „da se spisi naše domovine, koji su nekad bili kod nekadašnjih zajedničkih ugarskih oblasti, predadu našem Zemaljskomu arhivu“ ... „da se i spisi odnoseći se na bivšu hrvatsko-slavonsku vojničku krajinu izluče iz arhiva vojnoga ministarstva u Beču, te prenesu u naš Zemaljski arhiv“ ... „Ova si Akademija uzima čast samo natuknuti ovimi rječmi, što bi se po njezinu mnienju imalo učiniti, da se i kod ovoga posla ne dogodi našoj zemlji, što joj se često dogodilo u prošlosti, da su joj uz njezin marniji susjedi osvojili veliki diel njezine svojine“ ... Vidi: stara registratura JAZU, br. 107/1875, koncept F.Račkoga.

<sup>99</sup> F. Zimmermann, Ueber Archive in Ungarn. Ein Führer durch ungarländische und siebenbürgische Archive (s.a.s.l.) (Hermannstadt) 1891. Sep. otisak iz *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, str. 618.

korisno da ovdje objavimo i tekstove pitanja i odgovore riječkog Municipija na njih:

1. U kakvim prostorijama se nalazi „arhiv“? U koliko soba? Imaju li te sobe metalna vrata i prozore i dovoljno svijetla? Ima li vlage u tim prostorijama?

„Arhiv“ Municipija smješten je na drugom katu zgrade Municipija, u velikoj sobi s dva prozora kojih je konstrukcija kao i vratiju od drva. U prostoriji ima dovoljno svijetla i zraka, nema vlage. Obližnja manja soba služi „arhivaru“.

2. Kako su smješteni spisi? Na policama, u ormarima, u kasama? Koliko ima takve opreme?

Spisi se čuvaju u ormarima od drva, postavljenim unaokolo uz zidove, te u jednoj četvorini od ormara po sredini sobe. Ormari sežu do plafona, visoki 4 metra. U jednoj metalnoj kasi, zatvorenoj katancem, čuvaju se: originali diploma, vladarskih reskriptata i original statuta Rijeke iz 1530. god.

3. Iz koje je godine najstarija isprava? Je li to original ili kopija? Ako je kopija, da li je „obična“ ili ovjerena?

Najstariji dokument nalazi se između isprava bivšeg Augustinskog samostana. To je ovjerovljena kopija jednog notarskog akta od 19.X 1418, kojim samostan daje u zakup neke terene u riječkoj uvali sv. Cecilije. Zatim slijede, po starosti, notarski spisi kancelara riječkog Municipija A. F. de Reno, vezani u knjigu, s indeksom iz 1849. god. kada su ti spisi pronađeni zajedno s drugim notarskim i kancelarskim spisima iz 16. i 17. st., a koji su vezani u daljnjih 12 svezaka.

Spomenuti spisi kancelara Rena su originali, teku od 1436 do 1461. Nedostaju prva 24 lista, odnosno 48 stranica, pa je stoga nepoznata godina kada su se započeli voditi. Knjiga sadrži 375 listova tj. 750 stranica.

Sve je pisano na latinskom, osim malog broja spisa na talijanskom, što ih je kancelar unio onako kako ih je primio. Riječ je o spisima koji se odnose na privatnopravne poslove sviju vrsti, jer je kancelar bio „javni notar“, ali ima i spisa organa vlasti, statuta i naredaba Gradskog vijeća Rijeke, dražbi i rješenja, tužbi i poziva na sud, tarifa, pa čak i spisa crkvenog kaptola. Unošenje „javno-političkih“ spisa Gradskog vijeća znači da moramo osnovano pretpostaviti, kako se u ono vrijeme nisu vodili posebni protokoli zapisnika sjednica.

4. Ima li spisa iz razdoblja prije Mohačke bitke 1526. god.? Ako ih ima, koliko ih je otprilike?

Osim dokumenata o kojima je riječ u prethodnom odgovoru postoje i originalni dokumenti stariji od god. 1526: pergamena od 3.XII 1508. kojom se Augustinski samostan obavezuje da obavlja izvjesne funkcije u crkvi sv. Barbare; jedan reskript cara Maksimilijana I od 2.I 1515, kojim se odobravaju Rijeci dva godišnja sajma; jedna sudska presuda od 10.III 1517; jedan izvršni akt od 13.XI 1520. Uz to postoji i knjiga notarskih akata kancelarā D. Ranize i G. Fiandre od 1525-1537, pisanih latinski, a izrađeni na način kao i oni prethodni od kancelara Rena. Za međurazdoblje od 1461-1525. nedostaju kancelarski akti, nestali su ili uništeni. Ovdje treba spomenuti kako je god 1509. Rijeka napadnuta i zauzeta od Mlečana, opljačkana i zapaljena, pa je vjerojatno tom zgodom najveći dio javnih spisa i drugih dokumenata, u Općini i drugdje, bio plijenom vatre, ili raznesen ili izgubljen.

5. Iz kojeg razdoblja počinju „tekući spisi arhiva“? Iz koje epohe postoje pro-

tokoli, gradski odnosno županijski?

Malo ima tekućih spisa starijih od ovog 19. st., ali je sačuvan registar spisa od 1576-1777, i jedna blagajnička knjiga s izdacima 1694-1750. god. Najstariji sačuvani porotokol Vijeća jest onaj od 11. I 1572, ali je postojao i jedan od 26. VII 1568, spomenut u protokolu od 6.IX 1798. Vjerojatno su se protokoli počeli čuvati malo nakon 1530. god. u kojoj je potvrđen i statut grada Rijeke. Počevši od protokola od 14.I 1593. vezani su originali svih protokola kao svesci, u kontinuiranoj seriji do danas. Jedino od drugog sveska, koji bi morao obuhvatiti 1607-1681. god., ne zna se kada no vjerojatno u starije doba, istrgnuti su mnogi listovi, i baš točno manjka prvih 38 listova tj. 76 stranica, koji očito sadrže protokole 1607-1655, pa zatim isto tako i 53 lista (od 157 do 210 tj. 106 stranica) koji sigurno sadrže protokole od studenoga 1664. do studenoga 1669. god.

6. Ima li još neregistriranih spisa, i koliko?

Od god. 1814. do danas „svi su tekući spisi redovno registrirani, sređeni i evidentirani“. Protokoli registracije postoje i od konca prošlog stoljeća do god. 1814, a i odnosni spisi su sređeni, ali se ne može garantirati da su kompletni i da su u suglasnosti s registrima.

7. Ima li novih spisa poslije god. 1849, iz oblasti pravosuđa i kakve su vrsti?

Nema takvih spisa. Svi sudski spisi predani su sudskim organima koji su kasnije oformljeni tj. Kr. županijskom sudu, zatim Kr. županijskom sudbenom stolu, i Kr. sudu osnosno Kr. preturi u Rijeci.

8. Što bi trebalo učiniti urgentno za čuvanje „arhiva“ i za unapređenje njegove uporabivosti?

„Arhiv“ se odgovarajuće čuva i ne ukazuje se potreba nekih mjera u tom pravcu. Za bolje korištenje „arhiva“ trebalo bi izraditi „specijalne indekse za pojedine materije, od najstarijih vremena, s naznakom najvažnijih spisa koji iskazuju progres i povijesni razvitak pojedinih grana i predmeta javne administracije, i važnih pitanja na koja se odnose“.

9. Da li je kada izvršena „neka selekcija arhiva“? Kada? S kakvim rezultatom?

Od kada se pozitivno zna, ne proizlazi da bi bila izvršena neka „selekcija arhiva“. Poslije god. 1849. očito je još neka bila izvršena, uz onu za sudske spise koji su, kako je već rečeno, bili predani nadležnim sudovima.<sup>100</sup>

Svakako je i ova mađarska anketa dosta iscrpno ocrtala stanje građe u Rijeci, iako je izvještaj, i u ovom slučaju, očito ponešto uljepšao situaciju, što je sigurno bilo rezultat i straha od odnošenja arhivalija iz Rijeke u Budimpeštu. Praktičnih rezultata nije bilo niti od ove ankete, ali vrijedi svakako zabilježiti izvjesne načelne inicijative koje su uskoro uslijedile.

Kao neposredna reakcija odgovora na upitnik uslijedio je dopis guvernera Magistratu, kako je Ministarstvo unutrašnjih poslova, na temelju izvještaja o stanju riječkog municipalnog „arhiva“ javilo da treba drvena vrata i prozore u arhivu zamijeniti metalnima, pa guverner traži da se to izvrši.<sup>101</sup>

Međutim, okružnicom od 22.VIII 1890. isto Ministarstvo zahvata u srž najvažnijeg pitanja. Iznosi, naime, prijedlog Arhiva Kraljevstva da se „arhivi u pravom

<sup>100</sup> Hist. arhiv Rijeka. Magistrat, B 13/1887. „Archivio municipale“.

<sup>101</sup> Isto.

smislu riječi odijele od registratura i povjere posebnim osobama“. Kao graničnu godinu za takvu diobu „između registratorskog materijala i onog arhivskog“ treba uzeti „načelno promjenu što je nastupila zakonskim člankom XLII iz 1870. god.“, s time da će se kasnije „od vremena do vremena, nakon izvršenog odabiranja i izlučivanja, predavati materijal iz registrature u arhiv“. Ministarstvo u principu prihvaća ove prijedloge i želi da se ozbiljno uzmu u obzir, u praksi. Uočivši, međutim, da će ovo odvajanje arhiva od registratura uzrokovati ne samo povećanje personala u registraturama, nego i povećanje odnosnog prostora, i donijeti nadležnim organima „osjetljive nove troškove“, Ministarstvo poziva nadležne organe na terenu da iznesu svoje gledište: „o mogućnostima izvršenja gornjeg prijedloga, ili, eventualno, ukoliko nemaju dovoljno relevantnog materijala, o suvišnosti primjene takve mjere“.

Desetak dana po primitku navedenog raspisa (17.X 1890) Magistrat je donio i saopćio slijedeće svoje gledište:

„S obzirom na nedostatak relevantnog arhivskog materijala ukazuje se suvišnom provedba predložene mjere razdvajanja arhiva od registrature u smislu kako to prijedlog zamišlja“. Zak. čl. XLII od 1870. se primjenjuje tj. luči se „registratura“ od „arhiva“, no, jedni i drugi spisi se drže, iako odvojeno, u istoj prostoriji, jedan službenik vodi poslove i arhiva i registrature, i ta jedna osoba je dovoljna; odabiranje i izlučivanje je potrebno, ali kako postojećoj registraturnoj građi nije još prošao rok od trideset godina, to za sada ne dolazi u obzir „škartiranje“. <sup>102</sup> Tako Magistrat u Rijeci!

Dakle, nakon što je provedena u život prilično dobra briga za registratorski materijal, došlo se do prijelomne točke, do odluke od fundamentalnog značenja, na temelju koje bi trebalo, konačno, nastupiti razdoblje adekvatnijeg čuvanja također i *arhivske građe*, u njenu stvarno potrebnom obimu, tj. ne samo čuvanju nekih njenih najodabranijih dijelova! Dakako, prepuštajući diskrecionoj ocjeni tvoraca građe da proizvoljno odlučuju o tako krupnom općem društvenom interesu, odluka nije bila pozitivna. Vladajuće u Budimpešti to nije zabrinjavalo. Svoj „Arhiv Kraljevstva“ u Budimpešti nisu formirali na bazi ničijih diskrecionih ocjena, već državnim zakonom kao vitalnu potrebu ugarske krune, a u taj Arhiv, i opet bez ičije diskrecione ocjene i pristanka, uzimali su i odnosili s terena arhivalije po svom nahodanju. Po analogiji s bečkom-austrijskom praksom, za taj Arhiv u metropoli morala su se stvoriti dovoljna finacijska sredstva, a za one ostatke na terenu prepuštalo se velikodušno „samoupravi“ podložnika da pronađu sredstva za zaštitu općeg društvenog interesa.

10. U pogledu vojnih registratura i arhivalija poduzimale su austrijske vlasti neke mjere tijekom 19. st. i u Istri. Tako god. 1861, kada je ukinuta Pomorska okružna komanda u Trstu, i zamijenjena organom nižeg ranga, otpremljena je u Pulu tzv. „stara registratura“, a uskoro se zatim u Puli počinje grupirati i građa budućeg tzv. „arhiva flote“ („Flottenarchiv“) ili „arhiva za ratne brodove stavljene van službe“. God. 1873. počelo se s uređivanjem registrature Arsenala u Puli. U normativima za odabiranje i izlučivanje iz 1870. god. spisa ratne mornarice naglašava se čuvanje spisa od povijesnog interesa, a ne samo operativnog. Kada je 1866. god. Austrija predala Veneciju Italiji, obimnu građu ratne mornarice iz Venecije Austrija prenosi u Trst, a nešto građe upućuje i u Pomorsku vojnu akademiju u Rijeci. <sup>103</sup> U Trstu je

<sup>102</sup> Isto.

<sup>103</sup> W. Wagner, Die Gründung des Marine-Zentralarchivs in Triest. *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 28, 1975, 323-325.

svakako ostao veliki, tako reći sabirni centar starije građe ratne mornarice, pa se 70-ih godina počinje raspravljati o formiranju jednog „centralnog mornaričkog arhiva“ u tom gradu. U dokumentaciji o tome nadležni organi spominju „kaotičko stanje mornaričkog arhiva“, a zalažući se za formiranje posebne, baš arhivske institucije za ratnu mornaricu, naglašavaju i opet uvažavanje i povijesnog interesa.<sup>104</sup> Diskusije o tom arhivu se produžuju i 80-tih godina, i stalno se daje prvenstvo Trstu pred Pulom za sjedište takve arhivske ustanove. Konačno, rješenjem od 5.I 1884. Sekcija za ratnu mornaricu Ministarstva rata odobrila je formiranje *Arhiva ratne mornarice u Trstu*, a sa zadatkom: da sabire, istražuje i čuva sve odgovarajuće spise, stampata, karte, planove i snimke trajne vrijednosti za opću i specijalnu povijest c. k. ratne mornarice. Korištenje arhivalija i vojnim i civilnim osobama odobravala je Sekcija za ratnu mornaricu Minist. rata u Beču.<sup>105</sup> God. 1908. prenesen je ovaj Arhiv iz Trsta u Beč, gdje je 1920. odnosno 1930. god. inkorporiran u tamošnji centralni Ratni arhiv bivše Monarhije. U Puli se međutim i nakon osnivanja spomenutog Arhiva u Trstu 1884. god. i stvarala, i tamo ostajala obimna i vrlo važna arhivska građa iz oblasti ratne mornarice, dragocjene arhivalije koje su kasnije dijelom austrijske, dijelom talijanske, a dijelom i njemačke vlasti raznijele te ni do danas nisu vraćene našoj zemlji, a jedino njoj po svojoj provenijenciji pripadaju.

11. Postojeća situacija s dokumentarnim materijalom više je nego urgentno tražila osnivanje posebnih arhivskih institucija. I opći obim dokumentarnog materijala, silno narastao, pogotovo u upravi od sredine 19. st. nadalje, pa sve veće mase zaista već zrele „arhivske građe“, pa, konačno, i shvatanja dobrog dijela interesiranih faktora - sve je to išlo u prilog stvaranju specijalnih arhivskih institucija, koje bi i osigurale potpunije i bolje čuvanje starijih arhivalija i počele rješavati nove probleme što ih je život donosio, naročito u vezi sa arhivskom građom u nastajanju. No, kako smo već istakli, državna je operativa kočila prirodni razvitak i arhivske ustanove nisu osnovane. Daljnji nepotrebni gubici na arhivalijama bili su stoga neizbježni. Evo i ovdje nekoliko ilustrativnih primjera:

Negdje do 30-tih godina 19. st. bila je u Motovunu prilično očuvana i starija arhivska građa. God. 1863. utvrđeno je da postoje još samo arhivalije od god. 1600. nadalje. Krivac: „neuk pedestat“!<sup>106</sup>

Od polovice 19. st. dalje i na Krku je stradala značajna arhivska građa, naročito zbog političkih promjena, a i zbog požara. Građa mletačke vladavine (1480-1797) bila je još do 60-tih godina sačuvana, a nakon toga je najveći njen dio stradao od požara.<sup>107</sup>

Arhivalije Kastavske gospoštije spalili su 1843. god. vlasnici gospoštije Franjo i Fridrich Thierry, a nije poznata ni sudbina spisa iz razdoblja 1843-1896. god.<sup>108</sup>

God. 1845. je Kandler zabilježio kako je svojevremeno po Istri sakupljao i odnosio arhivalije neki „komesar Koch.“<sup>109</sup>

<sup>104</sup> Isto, 327 i slijed.

<sup>105</sup> Isto, 333 i slijed.

<sup>106</sup> *Vjesnik hist. arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XVIII, Rijeka, 1973, 382, iz prepiske Amoroso-Kandler 20.III 1863.

<sup>107</sup> D. K l e n , Krčke arhivalije u Historijskom arhivu u Rijeci. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XVI, Zagreb 1971, 373.

<sup>108</sup> M. P e l o z a , Sintetički pogled na arhive Riječke metropolije. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XVII, Rijeka 1972, 441; isto, sv. XI-XII, Rijeka 1966-1967, 370.

<sup>109</sup> *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XVIII, Rijeka 1973, 396, iz prepiske P.Kandler-G.A. Canciani 17.XI 1845.



Kandler piše također da je u njegovo doba izgorio biskupski arhiv u Puli, na tavanu kuće Razzo u Puli.<sup>110</sup>

Što pak da se kaže o onoj golemoj šteti za hrvatsku kulturnu baštinu nastalu time, što su baš najviše u ovom razdoblju 19. st. toliki brojni glagoljski kodeksi i rukopisi odneseni iz ovih naših područja, ne samo u Beč,<sup>111</sup> već i u tolike arhive, biblioteke i privatne zbirke diljem Evrope. Uloga Kopitara, Miklošića<sup>112</sup> i dr. te nemar crkvenih organa i institucija znatno su doprinijeli tome. Tko će ikada nadomjestiti hrvatskom narodu ovu nenadoknadivu štetu?

12. U samoj Istri Istarski je sabor najavljivao osnivanje kako pokrajinskog arhiva, tako i biblioteke i muzeja. Svojim zaključkom od 13.X 1871. nastojao je potaknuti obradu povijesti Istre, pa je prihvatio akciju prikupljanja prijepisa građe koja se nalazi izvan Istre a značajna je za njenu povijest.<sup>113</sup> Istovremeno počinje i akcijom prikupljanja izvorne arhivske građe po Istri, prima darove takve građe, ili je otkupljuje od privatnika, a s ciljem da se u svoje vrijeme formira *pokrajinski arhiv Istre* u kojem će se sva ta građa kao imovina i spomeničko blago pokrajine trajno čuvati. Praktički se to provodi preko Zemaljskog odbora, izvršnog organa Sabora.<sup>114</sup> Sredinom 1873. god. Odbor šalje raspise raznim organima i institucijama tražeći arhivalije za predviđeni arhiv pokrajine. Tako npr. traži od bužetske općine da mu pošalje potvrdu o onoj građi Rašporskog kapetanata koja je poslije 1815. godine odnesena u Beč za Dvorsku biblioteku. Zatim se obraća npr. i upravi bivše pazinske gospoštije u Pazinu izražavajući želju da u „svom arhivu“ ima i urbare pazinske grofovije, pa traži da mu se u tu svrhu izrade prijepisi i tih urbara, odnosno, da se posude originali kako bi se Odbor sam pobrinuo za izradu prijepisa. Uz to Odbor apelira da mu se pošalju i originali građe, koju možda u Pazinu smatraju nekorisnom. Uprava gospoštije se odazvala i 15. VIII 1873. poslala na posudbu urbar iz 1578. god., a uz to poslala i svežanj starih akata „koje Odbor može da zadrži ako pronađe da zaslužuju trajno čuvanje“.<sup>115</sup>

Spomenimo ovdje svakako i otkup značajnog dijela rukopisne ostavštine P. Kandlera sa strane Zemaljskog odbora, te da su na prikupljanju sredstava za otkupninu participirale i istarske općine i pojedinci putem sabirne akcije.<sup>116</sup> U čitavoj ovoj akciji Zemaljskog odbora uvijek je i dosljedno naglašavano da su arhivalije namijenjene budućem *Arhivu pokrajine Istre* („proprio Archivio“, „per l'Archivio provinciale“), i da će se tamo trajno čuvati kao *pokrajinska imovina*.<sup>117</sup>

<sup>110</sup> I. G r a h , Sadašnje stanje crkvenih arhiva u Istri. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XVII, Rijeka 1972, 412: „Historičar Kandler zabilježio je u neizdanoj zbirci „Conservatore“ br.133, godine 1873, da je u njegovo doba izgorio pulski biskupijski arhiv na tavanu kuće Razzo u Puli“. God. 1873. ovdje očito nije točno citirana, jer je Kandler 1872.g. umro!

<sup>111</sup> Koliko je mnoštvo takvih kodeksa i rukopisa dospjelo npr. u Dvorsku biblioteku, sada Nacionalnu biblioteku, u Beču, vidi: G. B i r k f e l l n e r , *Glagolitsche und kyrillische Handschriften in Oesterreich*. Wien 1975.

<sup>112</sup> Iz njihove sačuvane korespondencije dovoljno je razvidno koliko su mnogo obojica, bilo kao posrednici, bilo baš kao inicijatori radili na akvizicijama našeg rukopisnog blaga za Dvorsku biblioteku u Beču.

<sup>113</sup> Hist. arhiv Rijeka. Zemaljski odbor istre (1861-1916), spisi, sv. 69, god. 1873, I, 3307.

<sup>114</sup> Isto, 3756 i 3870/1872, te 302 i 538/1873.

<sup>115</sup> Isto, vol. 75, god. 1873, XVIII, 2625 i 2836.

<sup>116</sup> Isto, br. 2492. Vidi i: *Vjesnik hist. arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. 20, 1975-1976, 176: Kandlerova kćerka izjavila R.F.Burtonu 1873. god. u Trstu da su očevi rukopisi postali vlasništvo Porečkog sabora.

<sup>117</sup> Npr. i Općina Piran dajući prilog za otkupninu Kandlerovih rukopisa kaže u svom dopisu br. 994 od 8.VIII 1872., da daje prilog za rukopise, koji će biti: „conservati ... nell'archivio provinciale dell'Istria“! Vidi: Isto, izvorni dopis Općine Piran pod cit. brojem.

Međutim, Zemaljski odbor nije žurio s osnivanjem obećanog pokrajinskog arhiva. Kad je pak god. 1884. osnovano „Istarsko društvo za arheologiju i domovinsku povijest“ („Società istriana di archeologia e storia patria“) ono je uskoro preuzelo inicijativu prikupljanja istarskih arhivalija. Kako su u sastavu Zemaljskog odbora, saborske većine i u spomenutom Društvu bili prisutni isti ljudi, pripadnici talijanske građanske inteligencije iz istarskih gradova, koji su dosljedno svojim buržoaskim shvatanjima i nacionalističko-iredentističkim-ekspanzionističkim koncepcijama u čitavom svom političkom i kulturnom radu nastojali da čitavoj Istri, svim njenim dijelovima, svim domenama života i svim stoljećima njene povijesti dadu što isključiviji talijanski pečat,<sup>118</sup> to su oni očito smišljeno i dogovoreno prebacili akciju oko arhivskog pitanja sa Zemaljskog odbora na Društvo. Smatrali su svakako da će svoju navedenu opću smjernicu lakše provoditi preko jednog kulturnog društva, ma kako ono bilo odobravano i sankcionirano i financirano od vlasti, nego li preko jednog državnog organa, kao što je Zemaljski odbor ili Sabor, koji nikako ne mora niti može stalno ostati u njihovim rukama. Iz istih razloga nije im odgovarala ni posebna arhivska institucija, kao službena, pokrajinska ili državna ustanova. Daljnji je razvitak to u potpunosti potvrdio, i Istra je ostala bez svoje arhivske ustanove. Ostala je bez svog pokrajinskog arhiva ne samo zbog austrijske politike, već i zbog političke akcije „Società istriana di archeologia e storia patria“.

I u drugim je raznim zemljama poznat ovaj period kroz koji povijesna ili druga društva, biblioteke ili muzeji, sabiru arhivalije do vremena dok se ne osnuje posebna arhivska ustanova. No, kako vidimo, zbog opisanih posebnih političkih okolnosti, u Istri se ovaj period arhivske djelatnosti povijesnog društva iznimno, preko svake potrebne mjere, u nedogled produžio. Razumljivo da je takva situacija pogodovala, uz ostalo, i bržem propadanju ili raznošenju onog arhivskog spomeničkog blaga koje je bilo od posebnog interesa za hrvatsko i slovensko pučanstvo Istre, tj. za većinu njena stanovništva. S druge strane, značajan je dio tako prikupljene građe, sabirane u ime Istre i za buduću *Arhiv pokrajine Istre*, bio tijekom drugog svjetskog rata odnesen u susjednu Italiju, odakle, nažalost, nije još ni do danas vraćen Istri u kojoj je prikupljen, za koju je sabiran i kojoj nepobitno pripada po svim najosnovnijim normama suvremenog društva.

13. Pod sam kraj 19. st. i početkom 20. st. živnula je akcija arhivskih stručnjaka i povjesničara u bečkoj metropoli oko arhivskog pitanja. Započelo je diskusijom u gospodskoj kući bečkog parlamenta 1893. g., povodom teza: da se „državnim arhivima“ zemalja zastupanih u Carevinskom vijeću „dade organizacija koja odgovara današnjim zahtjevima znanosti i arhivske tehnike“; da u njima rade osobe odgovarajuće stručne spreme, a ne kancelarijski službenici; da se poboljša financiranje djelatnosti „arhiva“; da se odabiranje i izlučivanje ne bi smjela vršiti kod nijednog državnog organa bez dozvole nadležnog ministarstva i nadležnog organa Centralne komisije za zaštitu spomenika.<sup>119</sup>

<sup>118</sup> Poblize o toj aktivnosti, u vremenskom kontinuitetu od 1884. god. do razdoblja poslije drugog svjetskog rata, vidi: B. Stull, Talijanska historiografija u službi jadranskog iredentizma. *Riječki list, god. V, br. 43-49, Rijeka 1952; isto tako i Primorski dnevnik*, leto VIII, Trst 1952, št. 76-81. Nadalje: B. Stull, Talijanska historiografija i jadranski iredentizam. Referat na I kongresu historičara FNRJ, aprila 1954. u Beogradu, objavljeno u: *Historijski zbornik*, Povijesnog društva Hrvatske, god. VII, Zagreb 1954, 215-224.

<sup>119</sup> Helfert, Action des Herrenhauses der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder in Angelegenheit des staatlichen Archivwesens. *Mittheilungen der dritten (Archiv-) Section der k. k. Zentral-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, II Bd., Wien 1893, 271-272.

Diskusija je poduprla navedene teze, pa i onu, da administrativni (kancelarijski) činovnik ne može voditi „arhiv“, jer je on osposobljen samo za rad u „registraturi“, a ne i za suvremenu arhivsku djelatnost.<sup>120</sup>

Diskusija je bila obimna i prilično svestrana, zahvativši sve vrste „arhiva“, no, pod „državnim arhivima“ još se uvijek podrazumijevaju one zajednice registraturne i arhivske građe pri državnim organima i drugim tvorcima građe, pa su tako i „zemaljski arhivi“ još uvijek zajednica registraturne i arhivske građe pri saborima ili skupštinama pojedinih „zemalja“ - pokrajina Carevine, i t. sl.

I specijalna komisija, izabrana na gornjem zasjedanju, a čijim je bio članom i V. Jagić,<sup>121</sup> također je pledirala u svom izvještaju za gore navedene teze.<sup>122</sup> U tom izvještaju nalazimo i ovakve konstatacije: „Arhive se smatra danas, protivno nego li nekoć, kao prilično beznačajne dodatke pomoćnim uredima, a koji dodaci još malo vrijede za svrhe uprave“!<sup>123</sup> Kao primjer nebrige za građu navodi se ovaj slučaj: „God. 1892, dakle u najnovije vrijeme, upozorena je Centralna komisija za zaštitu spomenika, da su, u jednom našem južnom primorskom gradu, iz fonda spisa jednog sudskog organa papiri došli u promet kod staretinara, prodavača i sl., a ti spisi su bili sastavni dijelovi registra građana iz vremena francuske vladavine, i odnose se, među ostalim, i na članove još uvijek velikih obitelji; jedan od tih dokumenata bio je, kao rječiti dokaz tog nerazumljivog vandalizma, objavljen u časopisu „L'Istria“.<sup>124</sup>

U diskusiji o izvještaju specijalne komisije podržani su njeni stavovi osim zahtjeva da se zabrani izvoz „korporacijskih i privatnih arhiva“, a to iz ovih razloga: da je najsigurnije i jedino sredstvo zaštite takvih arhiva - njihov otkup; da se državni nadzor ne može ograničavati samo na arhivalije nego na sve spomenike, a to da nije nadležnost specijalne komisije niti ovog skupa.<sup>125</sup>

Diskusiju je zaključio ministar unutrašnjih poslova austrijske vlade, naglasivši uz ostalo: ... „da arhivi, kao važniji i stariji dio registratura integralni sastavni dio odnosnih državnih organa, određeni da vrijedne dokumente čuvaju, sređuju, istražuju - daju na raspolaganje kako za svrhe uprave, tako i za znanstvena istraživanja - one dokumente koji moraju biti očuvani, tako dugo dokle je to moguće, od svega zemaljskoga i prolaznoga“!<sup>126</sup>

U ovoj diskusiji, u kojoj je mnogo toga lijepo rečeno, još uvijek nema ni prijedloga, pa dakako niti zaključka o konačnom razdvajanju *arhiva* od *registratura*, o stvaranju posebnih, samostalnih, stručno-znanstvenih institucija - *arhivskih ustanova*. Pa čak niti uz diskrecionu ocjenu tvorca građe, kako smo to vidjeli iz primjera susjedne Ugarske! Jedini praktični rezultat bilo je formiranje Arhivskog savjeta pri Ministranstvu unutrašnjih poslova, na čelu s ministrom toga resora. Osnivanje mu je odobrio vladar 9. XI 1894,<sup>127</sup> a slijedeće godine započinju zasjedanja tog Savjeta.

Kroz 17 zasjedanja, 1895-1899. god., Arhivski je savjet dao slijedeće rezultate:

— primjedbe na nacrt propisa Minist. financija „o dužnostima čuvanja starih spisa i dozvoli koju daje Minist. financija prje nego li se neka građa otuđi ili suvišna građa neke preda“;<sup>128</sup>

<sup>120</sup> Isto, 274-275.

<sup>121</sup> Isto, 278.

<sup>122</sup> Isto, 278-300.

<sup>123</sup> Isto, 287.

<sup>124</sup> Isto, 298.

<sup>125</sup> Isto, 299.

<sup>126</sup> Isto, 305-306.

<sup>127</sup> Isto, IV Bd., Wien 1899, 334. Istog dana odobren je i statut Arhivskog savjeta.

<sup>128</sup> Isto, 339. Radi se o propisima za građu iz resora Minist. financija. Primjedbe Savjeta su prihvaćene. Propisi su sadržani u naredbi od 26. VII 1895. br. 4936, objavljenoj u F.M.V.Bl.Nr. 139.

— preporuka o boljem čuvanju župnih „arhiva“, uz eventualnu mogućnost da se arhivalije „suviše za redovnu djelatnost župnika, te stare matice, ljetopisi župa, ma i uz revers, predaju odgovarajućim zemaljskim arhivima“;<sup>129</sup>

— izrada „Osnove za uređenje arhiva podređenih resoru Minist. unutrašnjih poslova; poslano i zemaljskim upravnim organima u Beču, Salzburgu, Zadru, Innsbrucku i Pragu, da ih koriste kod izrade propisa o svojim zemaljskim arhivima“;<sup>130</sup>

— formirana potkomisija da prouči pitanje „škartiranja“ kod organa iz resora Minist. unutrašnjih poslova;<sup>131</sup>

— preporuka Ministarstvu pravde o „škariranju“ sudskih spisa, a u vezi s novim zakonom o sudskom građanskom parničkom postupku, uz pojačanu suradnju arhivskih stručnjaka u postupcima odabiranja i izlučivanja registraturne građe;<sup>132</sup>

— preporuka o povećanju kadrova u „arhivima“, te za osnivanje „novih državnih arhiva u svim pokrajinama, gdje takvi još ne postoje“;<sup>133</sup>

— preporuka o pružimanju sudskih spisa u svim pokrajinama sa strane „političkih (tj. upravnih) organa ili autonomnih zemaljskih organa“; treba ih predavati „organiziranim arhivima, naročito državnim arhivima“, a gdje takvi ne mogu preuzeti, neka Minist. pravde vodi brigu i osigurava financijska sredstva za čuvanje građe;<sup>134</sup>

— stručno mišljenje za Minist. pravde „o predaji starih sudskih dokumenata gradskim općinama“, gdje se u t.1 kaže: „Predaja općinama starih knjiga i isprava koje su važne samo za mjesnu povijest a više se ne koriste u pravosuđu, a do sada su se čuvale kod k. k. sudskih organa; preporučljiva je takva predaja samo kod onih gradskih općina koje posjeduju neki muzej ili uređen gradski arhiv, zatim, da građa bude smještena u potpuno odgovarajući prostor, da imaju valjano vođen inventar, da se građa nalazi pod nadzorom za to odgovorne osobe i da će i ubuduće ostati pod takvim nadzorom; u svakom slučaju predaje se uz očuvanje vlasničkog prava, prava korištenja i prava traženja povraćaja tih spisa sa strane države.“<sup>135</sup>

---

<sup>129</sup> Isto, 340-341. Četvrta sjednica 2.VII 1895.

<sup>130</sup> Isto, a tekst „Osnova“ na str. 382-388 pod naslovom: „Grundsätze einer Archiv-Ordnung für die dem k.k. Ministerium des Innern unterstehenden Archive“. Prihvaćeno na sjednici Arhivskog savjeta od 2.VII 1895.

<sup>131</sup> Isto, 347-348.

<sup>132</sup> Isto, 356-358, gdje se nalazi tekst preporuke Ministarstvu pravde, pa zatim (str. 358-360) i tekst dodatne preporuke istom resoru u istom pitanju. Uz to vidi i tekst sudskog poslovnika, za sudove prve i druge instance, otisnut na str. 391-407: Verordnung des k.k. Justiz-Ministeriums vom 5. Mai 1897. R.G.Bl. Nr.112.

Vrijedi ovdje istaći i tekst (str. 408-409) naredbe Minist. pravde od 25. VI 1896. Z.10825 „betreffend die Fürsorge für die Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale und Archivalien im Bereiche der Justizbehörden“. Upućena je svim sudskim organima: o čuvanju spomeničkih zgrada; o čuvanju pokretnih umjetničkih ili povijesnih spomenika; o očuvanju „akata i dokumenata“ u sudskim arhivima; mjere ne samo protiv vlage i požara, nego i protiv svake vrsti propadanja i nestanka. Naredba završava slijedećim stavkom: „Sollte es im einzelnen Falle an den hiefür erforderlichen Räumlichkeiten mangeln, so ist wegen allfalliger Beschaffung solcher bei der hiezu competenten Oberbehörde, nöthigenfalls wegen Uebergabe der für die Zwecke der Justiz-Verwaltung entbehrliehen Archivalien zur Verwahrung an andere staatliche Archive, an Museen, Corporationen u. dgl. bei dem Justiz-Ministerium der Antrag zu stellen“. Svakako treba ovdje upozoriti i na prijedlog „Propisa o škartiranju sudskih spisa“, prihvaćen na sjednici Savjeta od 16.III 1897, a posebno baš na t.7 tih „Propisa“, koja glasi: „In dem Masse, als in dem einzelnen Ländern Staathalterei- oder Landes-Regierungs-Archive errichtet werden, gehen diese Gerichts-Acten und auch die in nicht staatlichen Archiven aufbewahrten Acten an die neuen Archive über. Verwaltungs-Acten lediglich localen Charakters können auf Weisung der Landesstelle in den etwa vorhandenen Stadt-Archiven hinterlegt werden“.

<sup>133</sup> Isto, 363.

<sup>134</sup> Isto, 365.

<sup>135</sup> Isto, 368-369.

— preporuka o publiciranju arhivskih inventara, kao hitnom zadatku, uz razrađena načela za izradu takvih inventara; publiciranje u jedinstvenoj seriji; završnu redakciju da ima Arhivski savjet.<sup>136</sup>

Ocjenjujući praktične efekte svega izloženog, o čemu se od 1893. god. toliko raspravljalo, O. Redlich god. 1907. dobro uočava i ističe: u cjelini ovog arhivstva nema međusobne povezanosti, nema sistematičnog zakonodavstva, nema „općih normi“.<sup>137</sup> Doneseni „principi za škartiranje“ korisno onemogućuju raniju praksu: da se za odabiranje i izlučivanje angažiraju neki isluženi kancelisti, davajući im premiju za što izdašnije uništavanje spisa time što je kancelist imao udio od utrška prodanog papira.<sup>138</sup> Uočavala se potreba koncentracije starije građe, što se na terenu nalazi, i to u pokrajinskim državnim arhivima, no to se pokazalo nemogućim bez podrške svih ministarskih resora.<sup>139</sup> Ministarstva su inače pojedinačno poduzela, neko više a neko manje, napore za bolje čuvanje građe.<sup>140</sup>

Mnogo toga još nedostaje - nastavlja O. Redlich. Prije svega formiranje i uređenje „državnih arhiva“ u preostalim centralnim organima i pokrajinskim organima uprave koji ih još nemaju. Među potonjima nedostaju i oni u „Trstu i Istri“.<sup>141</sup> Naime: „Još uvijek je činjenica da čitave velike zemlje s bogatim i važnim državnim arhivskim blagom, kao Štajerska, Kranjska, Gorička, Trst i Istra, posjeduju baš slabo čuvanu, samo od kancelarijskih činovnika ili čak sasvim nezbrinutu, „staru registraturu“ zemaljskih organa, a nemaju „arhiva.“<sup>142</sup> Uspostaviti takve koji nedostaju, pa zatim sve „državne arhive“ centralnih i pokrajinskih organa objediniti tako, da čine: „jedan jedinstveni arhivski organizam s jedinstvenim stručnim vrhovnim vodstvom“.<sup>143</sup> S druge strane, „zemaljski arhivi“ imaju svoje zadatke, no razgraničenje prema „državnim arhivima“ mora biti jače podvučeno, a to u znaku načela: „što pripada državi, mora ostati državno, i za te državne arhivalije moraju pristizati u državne arhive, i za te državne arhivalije mora se država brinuti.“<sup>144</sup> Zemaljski arhivi morali bi se brinuti i za čuvanje građe u općinskim arhivima.<sup>145</sup>

Od općih mjera koje su još naknadno donese u austrijskom dijelu Monarhije do sloma 1918. god., pa su od značenja i za Istru, treba spomenuti: po novom statutu od god. 1911. ukinuta je „treća-arhivska“ sekcija Centralne komisije za zaštitu spomenika, a cjelokupna arhivska problematika data u nadležnost Arhivskog savjeta, što je utvrđeno i njegovim novim statutom;<sup>146</sup> razmatrano je, ponovno, pitanje „granica između arhiva i registratura“<sup>147</sup> prihvaćen je konačno zaključak o potrebi izrade posebnog zakona o zaštiti arhivalija;<sup>148</sup> za zaštitu spomenika objavljen je nacrt zakona, ali ni te norme nisu donesene do 1918. godine.<sup>149</sup>

<sup>136</sup> Isto, 371. Referat O.Redlicha o publiciranju inventara objavljen je u cjelini na str. 376-381.

<sup>137</sup> O. Redlich. Das Archivwesen in Oesterreich. Isto, VI Bd. Wien 1907, 1.

<sup>138</sup> Isto, 4-5.

<sup>139</sup> Isto, 6-7

<sup>140</sup> Isto, 8-11.

<sup>141</sup> Isto, 17.

<sup>142</sup> Isto.

<sup>143</sup> Isto, 20.

<sup>144</sup> Isto, 21.

<sup>145</sup> Isto, 21-22.

<sup>146</sup> *Mitteilungen des k.k. Archivrates*. I Bd., Wien 1914, 1-2.

<sup>147</sup> Isto, 5, 9.

<sup>148</sup> Isto, 9. Na osnovu referata O. Redlicha.

<sup>149</sup> J. Seidl, Archivalienschutz in Oesterreich. *Archivalische Zeitschrift*, dritte Folge, Bd. XI, München 1963, 150. Nacrt zakona je objavljen u *Mitteilungen der k.k. Zentralkommission für Denkmalpflege*, III F. Bd. 11, str. 63 i slijed.

Sve što je izloženo čini mjere o kojima je raspravljao Arhivski savjet, odnosno preporuke koje je on upućivao operativnim organima. Praktički gledano, sve je to imalo priličnog efekta na čuvanje arhivske građe u arhivima austrijske metropole u Beču, u pokrajinama osjetno manje, a u ponekima, kao u Istri, vrlo malo. Već smo naglasili kako su na to djelovali i austrijska politika na tereću Istre, i politička akriivnost talijanskog Društva za domovinsku povijest u Istri. U radu Arhivskog savjeta našli smo, kao neki glas iz Istre, jedino podatak da je primljen izvještaj o stanju građe u Vodnjanu, koji je Savjet publicirao u svom časopisu.<sup>150</sup>

Djelatnost Arhivskog savjeta imala je izvjesnog utjecaja na čuvanje registraturne građe i u Istri do 1918. god., a isto tako i na pravilnije postupke pri odabiranju i izlučivanju posebno u sudskim registraturama. No, ako i apstrahiramo koliko su ti pozitivniji utjecaji vremenski zakasnili, ostaje činjenica da je postojao ogroman kontrast, nesrazmjer i jaz između teoretskih razmatranja, dobrih želja i preporuka Arhivskog savjeta u Beču s jedne strane, a faktičnog slabog stanja pretežnog dijela istarskih arhivalija na terenu s druge strane. Zahvaljujući tom jazu, rastu mogućnosti proizvoljnog manipuliranja istarskom arhivskom građom sa strane iredentističke Società isriana di archeologia e storia patria, ne samo u pravcu prikupljanja određenih arhivalija, nego i njihova prisvajanja bez ikakva obzira na državno-društveno, pokrajinsko ili općinsko vlasništvo.

14. Nakon iscrpnijih izlaganja o teoretskim razmatranjima u bečkom Arhivskom savjetu i njegovim preporukama vratimo se praksi zaštite arhivalija na našem području. Treba spomenuti kako je Namjesništvo u Trstu predlagalo Ministarstvu unutrašnjih poslova da se i u Trstu formira historijski arhiv. Te prijedloge iz god. 1904-1906. Ministarstvo nije prihvatilo. Na argumente Namjesništva da je takva institucija potrebna, ako se želi daljnje uspješno čuvanje arhivalija, Ministarstvo odgovara nalogom neka se u njegov arhiv u Beču pošalju iz Trsta predsjednički spisi tzv. „mletačkog namjesništva“.<sup>151</sup> Kasnije su tamo poslani i svi spisi tršćanskog Namjesništva stariji od god. 1814, a to na zahtjev samog Namjesništva. Ono je obrazložilo taj zahtjev činjenicom, da nakon odbijanja prijedloga za osnivanje historijskog arhiva u Trstu nema uvjeta za daljnje pravilno čuvanje navedenih arhivalija.<sup>152</sup> Iz raspoloživih podataka proizlazi, da je Minist. unutrašnjih poslova u Beču također i god. 1913. primilo arhivalije „preuzete od Namjesništva u Trstu (900 fascikala)“.<sup>153</sup>

U talijanskoj literaturi se navodi mišljenje da kod ovog prijedloga tršćanskog Namjesništva nije bila riječ o samostalnoj arhivskoj ustanovi, autonomnoj, s vlastitim upravnim i kulturnim funkcijama i s vlastitom teritorijalnom nadležnosti, već da se mislilo na tzv. „historijski arhiv“ pri Namjesništvu, sličan onima koji su već postojali pri namjesništvima u drugim pokrajinama Carevine, kao npr. u Salzburgu, Innsbrucku, Grazu, Pragu i Zadru.<sup>154</sup> Takva se tvrdnja baš ne može sasvim potvrditi sačuvanom i pristupačnom dokumentacijom, a kako nije došlo do formiranja arhiva ne može se ni po tome zaključiti o kakvoj se instituciji radilo; niti za koje područje je bila predlagana. Svakako, nepobitna je druga činjenica koju treba naglasiti, tj. da niti u drugim pokrajinama, izvan onih nastanjenih njemačkim stanovništvom, bečki vladajući krugovi nisu smatrali pogodnim razvitak institucija koje bi, kao npr. i arhivi, unapređivale kulturu i znanost *drugih naroda*.

<sup>150</sup> *Mitteilungen des k.k. Archivrates*, I Bd., Wien 1914, 298-299. Izvještaj dr. Schiavuzzija.

<sup>151</sup> F. P e r r o n i , Inventario generale delle carte conservate nel R. Archivio di stato di Trieste e nella sezione d'archivio di stato di Fiume con note storico-archivistiche. Trieste 1933, 10.

<sup>152</sup> Isto, 10-11.

<sup>153</sup> *Mitteilungen des k.k. Archivrates*, Bd. II, Wien 1916, 164.

<sup>154</sup> F. P e r r o n i , n.d. 10, bilješka I.

Iz raspravljanja pred Arhivskim savjetom u Beču vidi se, da je taj Savjet pretpostavljao kako će se u Istri formirati tzv. „Zemaljski arhiv“, po tipu srodnih arhivskih ustanova u drugim pokrajinama, za građu predstavničkih organa, a to znači u Istri pri Pokrajinskom saboru u Poreču.<sup>155</sup> Neke preporuke Arhivskog savjeta računaju s takvom institucijom u Poreču. Međutim, već spomenuta sprega rukovodstva Sabora, Zemaljskog odbora i irendentisičkog Društva za domovinsku povijest onemogućila je takvu zamisao. Istra je ostala i bez nekog „državnog arhiva“ i bez svog „zemaljskog arhiva“! Građa je na terenu ostajala i nadalje kod njenih tvoraca, u tradicionalnoj zajednici „stare“ i „nove“ registrature.

Za čuvanje i stare i nove građe na terenu kao da je znatnije težište na općinama. U prilog tome govori i primjer iz Labina od 18.I 1890. o zapisničkoj predaji notarskih spisa u Kotarskom sudu. Sud predaje, a Općina prima, temeljem odobrenja Apelacionog suda br. 3197 od 16.VIII 1889. Radi se o notarskim spisima iz razdoblja: od sredine 16.st. do god. 1821. U prostorijama „općinskog ureda“ pripremljen je „novi ormar“, koji je posebno naručen za „smještaj i čuvanje“ ... „starih notarskih spisa“. Predstavnici Općine ponavljaju, već ranije dato obećanje da će „dobro čuvati, u posebnim policama, notarske spise koje prima, i da će spisi biti uvijek na raspolaganju sudskim vlastima u slučaju eventualne potrebe“. U glavi zapisnika se spominje, kako su se predmetni spisi do tada nalazili „in questo archivio giudiziale.“

15. I u Rijeci nije bilo stvarnog nastojanja oko suvremenijeg rješenja arhivskog pitanja ni sa strane gradske uprave, a niti sa strane Gubernija. Tek god. 1909. gradska uprava formira jednu Komisiju pod nazivom „Deputazione fiumana di storia patria“. U svom „Biltenu“ („Buletino della Deputazione fiumana di storia patria“) sv. I iz god. 1910. najavljuje ova Komisija da će nastojati oko sređivanja arhivalija koje se nalaze kod gradske uprave pod nazivom „gradski arhiv“ („archivio civico“), a predstavljaju „mrtvi kapital“, pa je neophodna prije svega njihova inventarizacija, po uzoru kako je to učinjeno u Kopru.<sup>156</sup> Nešto je u tom pravcu i učinjeno, no od osnivanja neke posebne arhivske ustanove nije ni ovdje bilo ništa. Nije temeljitije razdvojena ni arhivska od registrature građe u Municipiju odnosno u njegovu tzv. „gradskom arhivu“, pa se i god. 1921. još uvijek ponavlja, kao prioritetni zadatak: „da se *povijesni* arhiv koji postoji u sklopu Municipija potpuno razdvoji od *administrativnog* arhiva“, te da se kompletira pridruživši mu „druge javne arhive starije od 1870. godine“.<sup>157</sup> U međuvremenu su mađarske vlasti kroz razdoblje poslije 1877. god. odnijele iz Rijeke u Budimpeštu, u Državni arhiv Ugarske, sve starije spise riječkog Gubernija do god. 1848. Izvršeno je to temeljem naredbe Minst. unutrašnjih poslova Ugarske br. 4923 iz god. 1877.<sup>158</sup> Tako je završila i arhivska građa bivšeg Isusovačkog kolegija u Rijeci, ukinutog 1773. godine.

Već smo tijekom naših izlaganja dovoljno istakli, kako je nepostojanje arhivskih ustanova na ovim područjima pogodovalo propadanju tolike važne arhivske građe. No, treba tome dodati i one nepotrebno povećane gubitke arhivalija, nastale u vezi sa svjetskim ratom 1914-1918. god. i zbivanjima prvih poratnih godina. Naime, nije bila riječ samo o materijalnim gubicima koje ratna i poratna zbivanja obično donose, nego nije se mogla poslije rata ni izvršiti restitucija značajnog dijela građe, transferima i raznošenjem odnesenog s ovih područja. Nije se mogla izvršiti pot-

<sup>155</sup> U tekstu „Die Vorschriften über die Scartirung der Gerichtsacten“, t.6. izričito se predviđa: „das Landes-Archiv in Parenzo“. Vidi: *Mittheilungen der dritten (Archiv-)Section*, ... IV Bd. Wien 1899, 363.

<sup>156</sup> *Buletino della Deputazione fiumana di storia patria*. Vol. I, Fiume 1910, str. 5 i slijed.; *Liburnia*, VII, 1908, Fiume 1908, 47-56; isto, IX, 1910, 30-31.

<sup>157</sup> *Buletino della Deputazione fiumana* ... Vol.V, Fiume 1921, 4.

<sup>158</sup> F. Z i m m e r m a n n , n.d. 640.

puno odgovarajuća restitucija, jer se nije točno ni znalo što je sve odneseno, a to se nije ni moglo znati bez odgovarajućih evidencija koje bi bile još u predratno vrijeme izrađene da je postojala organizirana arhivska djelatnost, provođena od posebnih stručnih arhivskih institucija. Neprirodne državne granice povučene u ovim krajevima poslije prvog svjetskog rata, te dugi interregnumi dok su se i te i takve granice povukle, sve je to znatno povećavalo i ugroženost ukupnog arhivskog fonda na ovim područjima, a nažalost i dodatne teške gubitke arhivalija.

## II Razvitak u drugom razdoblju - poslije prvog svjetskog rata.

1. Istra nije, dakako, niti u čitavom periodu talijanske vladavine od mjeseca studenog 1918. god. do rujna 1943. god. dobila svoju posebnu arhivsku ustanovu. Talijanske vlasti u poratnim godinama praktički pripremaju (prostorije, koncentracija građe i sl.), pa dekretom od 13.VIII 1926. i pravno osnivaju „državni arhiv“ sa sjedištem u Trstu, a s teritorijalnom nadležnosti za provincije: Trst, Istru, Goricu i Udine.<sup>159</sup> Ta je ustanova dio mreže talijanskih državnih arhiva, a resorno su spadali pod Ministarstvo unutrašnjih poslova.

Kakva je arhivska politika u odnosu prema Istri i njenim arhivalijama vođena iz tog tršćanskog državnog arhiva, po intencijama spomenutog ministarstva unutrašnjih poslova, te koja je sve istarska arhivska građa koncentrirana u tom državnom arhivu, razvidno je iz inventara istog Arhiva objavljenog 1933.godine.<sup>160</sup> Dragocjene istarske arhivalije za koje smo spomenuli da ih je u 19.st. prikupio tzv. Diplomatički arhiv u Trstu, ostale su u tom arhivu, koji je integriran u Gradsku biblioteku Trsta, i nisu predane tršćanskom Državnom arhivu.

Druga bitna karakteristika spomenute arhivske politike bila je u tome, da usprkos postojanju nadležne državne arhivske ustanove nije ni de iure niti praktički obustavljena akcija sabiranja arhivalija sa strane „Istarskog društva za arheologiju i domovinsku povijest“ („Società istriana di archeologia e storia patria“). Ovo društvo javno i nesmetano dalje provodi takvu akciju, prima za to i nadalje financijske subvencije od državnih vlasti, na svojim godišnjim skupštinama hvališe se rezultatima, ističe to kao svoje posebne zasluge, ali uz vrlo pažljivo izbjegavanje da se ikada objavi inventar sveukupno sabrane građe. I na kraju ne ostaje samo na tome, nego će završiti tvrdnjom da se kod te građe ne radi o istarskoj pokrajinskoj imovini, o spomeničkom blagu naroda Istre, već o privatnoj imovini tog Društva!<sup>161</sup>

Po sebi se razumije da je ovakav dualizam u arhivskoj djelatnosti koju uz nadležni Državni arhiv u Trstu tjera po svom nahodjenju, a bez ikakve objektivne - stvarne potrebe, jedno povijesno društvo, teško narušavao i praktički onemogućavao ikakvu stručnu arhivsku politiku smišljeno neophodnog stupnja koncentracije

<sup>159</sup> F. Perroni, n.d. 17.

<sup>160</sup> Isto, 33-57.

<sup>161</sup> Kao mali primjer što je sve Društvo skupljalo, te kako su i za vrijeme talijanske vladavine u Istri druge institucije u Puli bivale prisiljene da od Društva, a preko organa vlasti, potražuju da im vrati istarsku pokrajinsku imovinu, citirat ćemo dopis što ga „Biblioteka za pokrajinu Istru“ iz Pule 8. XII 1928. pod svojim br. 219 upućuje Pokrajinskoj upravi u Puli. Tekst toga dopisa u cjelini glasi: „Nel riordinare la raccolta della Società archeologica e di storia patria vennero alla luce preziosi codici e pergamene che non appartengono ad essa, sono beni esclusivo patrimonio provinciale, spettante quindi alla nostra biblioteca.

S'interessa pertanto codesta onorevole Amministrazione Provinciale, onde Essa si compiaccia di passare detto prezioso materiale al sotto firmato, affinché, previa regolare catalogazione, questo possa far parte della raccolta dei manoscritti ormai regolarmente ordinati e classificati. Il bibliotecario provinciale“. Slijedi potpis i pečat. Vidi: Hist. Arhiv Rijeka. Zemaljski odbor za Istru, br. 6569/1928.



arhivske građe i oblikovanja prirodnih organskih cjelina arhivalija, kao najosnovnijeg preduvjeta i za pravilnu stručnu obradu i za njihovo racionalno korištenje.

Daljnja krupna ugroženost za istarski arhivski fundus nadošla je još i zbog politike talijanskih državnih vlasti u pitanjima restitucije arhivalija iz Austrije. Kao i tolike druge države imala je i Kraljevina Italija da zaista vrlo-mnogo potražuje od spomeničkog blaga što su ga vlasti bivše Austrougarske monarhije odn. Austrijske carevine odvukle u dvorske zbirke i druge ustanove u Beču iz tolikih pokrajina sjeverne Italije, a ne samo iz ustanova i zbirki Venecije. Radilo se o kulturnim dobrima izvanredne vrijednosti. Međutim, sagledavajući cjelinu talijanskih restitucionih zahtjeva, čak ograničivši se samo na pristupačnu dokumentaciju tj. mimoišavši sve tajne aranžmane, jasno se uočava čemu je davan prioritet a što je bilo podredno, u tim zahtjevima, kao i činjenica da su se istarska kulturna dobra nalazila među zapostavljenim zahtjevima. Tako, uz ostalo, nisu tražene od Austrije ni značajne istarske arhivske skupine, često od fundamentalne važnosti za povijest i kulturu Istre. Svakako nije slučaj, već očitovanje smišljene talijanske službene politike, što se među takvim fundamentalnim kulturnim dobrima nalaze ona koja se odnose na povijest i kulturu istarskih Hrvata. Ako ovdje spomenemo samo glagoljski materijal, posebno kodekse, koji su evidentni iz inventara bivše dvorske a sada Nacionalne biblioteke u Beču,<sup>162</sup> više je nego dovoljno ilustrirana vrijednost odnosne građe. Kraljevski i fašistički režim Italije ostavio nam je, uz ostalo, i ovo nasljeđe: nevraćenih dragocjenih istarskih arhivalija u - Beču! Naša zemlja potražuje, dakako ta i slična kulturna dobra poslije drugog svjetskog rata od Austrije, a ova izbjegava njihovo vraćanje s formalnopravnim izgovorima: da odnosne arhivalije nisu tražene za Istru od Italije, u vrijeme poslije - prvog svjetskog rata, kada je postojao međunarodnopravni titulus za takvo traženje i vraćanje, a da danas nema takvog pravnog naslova, te da takav naslov nikako nije arhivski sporazum između Republike Austrije i Kraljevine SHS iz 1923.god., pri čemu se austrijska strana ponaša kao da ne postoji prirodno pravo nešeg naroda na njegova kulturna dobra, kao da se ne radi o istarskim arhivalijama koje se moraju vratiti Istri, i kao da ta austrijska strana, i baš ona, ima neki pravni naslov da zadržava u svom posjedu istarske arhivalije.

Konačno, spomenimo u ovom sumarnom pregledu i sve one štete i gubitke koje je pretrpjela u Istri građa naročito hrvatskih prosvjetnih i kulturnih institucija i društava u ovom razdoblju konstantnih represija fašističkog sistema i režima.

Treba isto tako spomenuti i raznošenje vrlo vrijedne starije pomorsko-vojne građe što se nalazila u Puli. Konačno su je dokrajčile njemačke okupacione snage 1943-1945.god. odnoseći preostalo u Beč, odakle te arhivalije također još uvijek nisu vraćene.

Velike i teške štete nanese su arhivskom fundusu tijekom drugog svjetskog rata kako u Istri, tako i u Rijeci i u Hrvatskom Primorju. Međutim, u Istri nisu prestale svršetkom rata u proljeće 1945. god. Još i u prvim poslijeratnim godinama, za angloameričke uprave, posljednje decimiranje istarskih arhivalija i drugih kulturnih dobara izvršili su funkcioneri „Istarskog društva za arheologiju i domovinsku povijest“ („Società istriana di archeologia e storia patria“). Povlačeći se iz Pule odnijeli su u Italiju ne samo istarske arhivalije tobožnje „privatno vlasništvo“ toga Društva, već i čitave skupine raznih kulturnih dobara javnih, državnih ili općinskih, kulturnih institucija, a uz to i pomno odabranu dokumentaciju za ta dobra, bez koje nije ni razvidno što su sve zapravo odnijeli. Primjera radi: odnesene su kompletne registrature, svi spisi od postanka do 1947.g., Arheološkog muzeja i Naučne

<sup>162</sup> Vidi citirano djelo G. Birkfellnera u bilješci 111.

biblioteke u Puli!? Takvim su devastacionim, antikulturalnim akcijama likvidirani najosnovniji preduvjeti za golu egzistenciju kulturnih dobara, a pogotovo za neku organiziranu kulturnu pa potom i arhivsku djelatnost. Značajni dijelovi odnesenog blaga još uvijek nisu vraćeni iz Italije. Zaista je i u Istri bila tragična bilanca za kulturna dobra u drugom svjetskom ratu.

2. Ni Rijeka s tzv. „kvarnerskom provincijom“, upravnom jedinicom kojoj je sjedište u Rijeci, <sup>163</sup> nije pod talijanskom vladavinom dobila samostalnu arhivsku ustanovu. Akcije za pokretanje rješenja arhivskog pitanja bilo je u poratnim godinama, naročito od god. 1924. nadalje. I praktični pripremni radovi su djelomično izvršeni (koncentracija građe, restitucija određenih arhivalija iz Budimpešte i sl.).<sup>164</sup> Međutim, talijanska državna uprava proširuje 1928.g. teritorijalnu nadležnost Državnog arhiva u Trstu i na kvarnersku upravnu provinciju, a dekretom od 6.XII 1928. u Rijeci formira samo tzv. „sekciju Državnog arhiva“ u Trstu.<sup>165</sup> Arhivalije sabrane u ovoj „sekciji“ iskazuje štampani inventar iz 1933.god.<sup>166</sup> Monstre-transfere arhivalija izvele su talijanske vlasti iz Rijeke tijekom 1941-1943. god. Poslije oslobođenja 1945.god. Italija je vratila, ali i opet ne svu odnesenu građu. Ni do danas još nije sve vraćeno usprkos nesumnjivoj provenijenciji odnosnih arhivalija i nepobitnog prava Rijeke na njih. Primjera radi, talijanska strana uporno svojata dio spisa iz vremena vladavine G.D'Annunzija u Rijeci, dio istrnut iz organske cjeline, datog arhivskog fonda Hist. arhiva u Rijeci. S druge strane, i opet samo primjera radi, talijanske se vlasti u međuratnom razdoblju nisu potrudile da iz Austrije restituiraju Diplomatarium fluminense, riječki diplomatski zbornik, koji sadrži isprave iz perioda 1405-1580. god., jedini primjerak te vrste, koji se i danas nalazi u Sveučilišnoj biblioteci u Beču.<sup>167</sup> Austrijska strana se stavlja u položaj „blaženog posjednika“, poričući naše sadašnje potraživanje i ovoga kodeksa istim izgovorima koje smo već spomenuli kod istarskih arhivalija, ignorirajući činjenicu da je riječ o građi koja je integralni dio arhivskog fundusa grada Rijeke. Isto vrijedi npr. i za originale nekoliko protokola - zapisnika riječkog Gubernija iz prve decenije 19.st. koji se također još uvijek nalaze u Beču.

### X X X

Na kraju ovoga izlaganja možemo lako uočiti, kako su s jedne strane vrlo zakašnjeno uspostavljanje organizirane arhivske djelatnosti, a s druge strane osebujno težak proces povijesnog razvitka, povijesne sudbine ovih krajeva, uzrokovali ne samo velike gubitke dragocjenih arhivalija, nego je ostavilo do danas neriješenim vrlo velik broj pitanja suvremene zaštite arhivskog spomeničkog blaga.

---

<sup>163</sup> „Kvarnerska provincija“ uspostavljena je 22.II 1924, a obuhvatala je područja grada Rijeke, te kotareve Volosko-Opatija i Bistrica.

<sup>164</sup> F. Perroni, n.d. 63 i slijed.; M. Korlević, Riječki državni arhiv. *Arhivist*, god.I, sv.3, Beograd 1951, 61 i slijed.

<sup>165</sup> Isto.

<sup>166</sup> F.Perroni n.d. 89-115.

<sup>167</sup> Universitätsbibliothek Wien, sign. Ms. II 796, ff.128.